

NR 3 1994

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE
HALLAND
OCH
BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

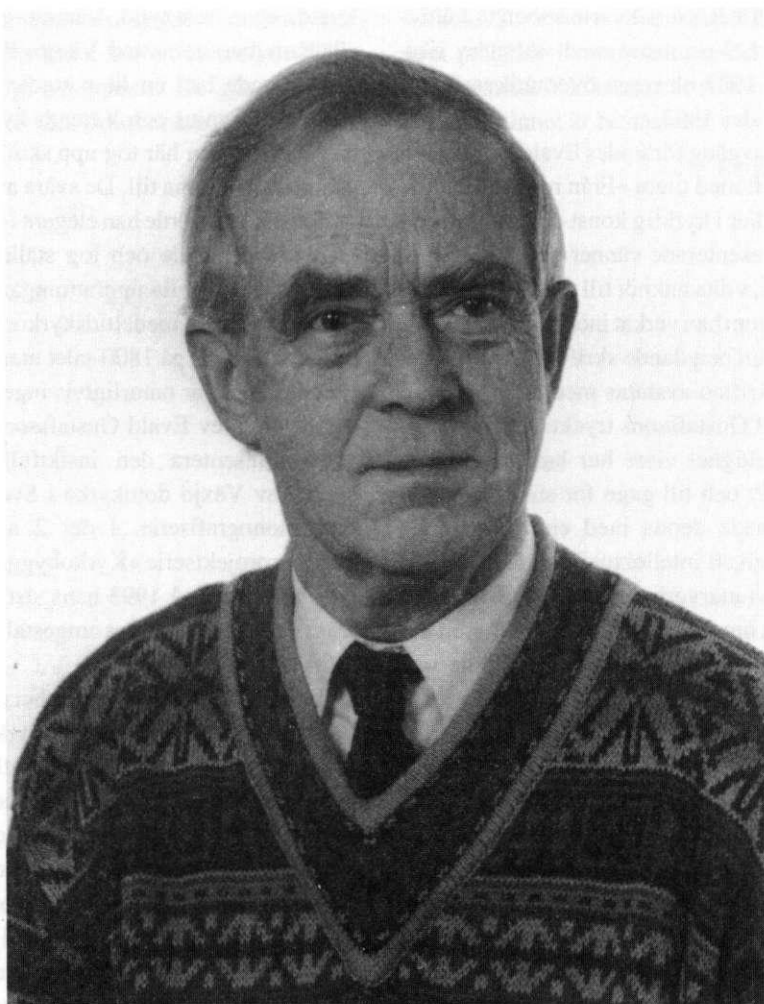
Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö
Professor Erik Cinthio, Lund
Arkivarie Bengt Danielson, Lund, redaktör
Högskolelektor Gert Jeppsson, Lund
Docent Sten Skansjö, Lund
Landsarkivarie Anna Christina Ulfspärre, Lund

Innehåll

	Sid.
Evald Gustafsson in memoriam	1
Lars Larsson: Jättegraven. Sveriges äldsta monumentala gravanläggning?	4
Elisabeth Reuterswärd: Boskapspest och upproriska bönder. En studie i boskapspestens härjningar 1767 i Bodarps och Håslövs socknar i Skytts härad, Malmöhus län	19
<i>Aktuellt om antikvariskt</i>	31
Arkeologiska undersökningar i Åhus 1994	

Evald Gustafsson in memoriam

Den 19 september 1993 avled Evald Gustafsson 66 år gammal. Svensk kulturminnes- och kulturmiljövård förlorade i honom en synnerligen kunnig och insiktsfull företrädare.

Under åren 1966–1980 var Evald Gustafsson ledamot av styrelsen för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och ingick 1967–1977 i redaktionen för tidskriften Ale.

Evald Gustafssons akademiska studier i Lund avslutades 1955 med en fil.lic.-examen i konsthistoria. Dessförinnan hade han under sommaren 1952 varit amanuens vid Gotlands fornsal och därefter assistent vid konsthistoriska institutionen i Lund samt en kort tid amanuens vid Lunds universitets Historiska museum. Under ett antal år var han sedan antikvarie vid Riksantikvarieämbetets bygg-

nadsminnesavdelning. Han blev 1962 landsantikvarie i Malmöhus län och 1974 den förste länsantikvarien i samma län. Insatser på dessa senare befattningar gav honom 1978 platsen som chef för Riksantikvarieämbetets kulturminnesbyrå. I samband med skiftet av riksantikvarie 1987 blev han överantikvarie och pensionerades 1992.

Vid sin avgång förärades Evald Gustafsson en festskrift med titeln »Från romanik till nygotik, Studier i kyrklig konst och arkitektur.» I denna presenterade vänner och kolleger en rad studier, vilka anknöt till de olika intresseområden, som han verkat inom och kring vilka han ägnat en betydande skriftställarverksamhet. Festskriften avslutas med en bibliografi över Evald Gustafssons tryckta skrifter, som i sin rikhaltighet visar hur han på ett enastående sätt och till gagn för sin ämbetsgärning förenade denna med en vetenskaplig aktivitet och ett intellektuellt inkännande.

Hans författarverksamhet omfattade framför allt två områden, som efter hand grep in i varandra, nämligen kyrkobyggnaderna och kulturminnesvården. Beträffande det senare området vill jag citera förre riksantikvarien Margareta Björnstad: »Evald Gustafssons yrkesgärning och skriftställarskap speglar 40 års utveckling inom svensk kulturvård, från en kulturminnesvård med tyngdpunkten i de enskilda kulturminnena till en miljövård där helhetssynen står i centrum, där målet är att värna en kulturmiljö där vi kan förstå och uppleva samspelet mellan människa och natur i ett långt tidsperspektiv.»

Evald Gustafssons många studier av kyrkobyggnader och deras utsmyckning blev förutom de medeltidsarkeologiska undersökningarna av särskilt intresse inom speciellt ett område. Jag tänker då på hans insiktsfulla analyser av 1800-talets och framför allt C. G. Brunius' syn på och behandling av de medeltida kyrkobyggnaderna. Det gällde icke blott Brunius' verksamhet i Skåne (sammanfat-

tande behandlat 1989 i uppsatsen »C. G. Brunius och Skånes kyrkor» i del 1 av Sveriges Kyrkors projektserie »Kyrkobyggnader 1760–1860») utan kanske främst i Evalds egen hembygd, Varend, och framför allt hans barndomsstad Växjö. Redan 1954 presenterade han en liten studie med titeln »Tegner, Brunius och Värends kyrkor.» Den problematik han här tog upp skulle han flera gånger återkomma till. De svåra avvägningar det här gäller utförde han elegant i det han förklarande skildrade och tog ställning till de ofta kontroversiella uppfattningarna rörande behandlingen av medeltidskyrkorna – stridsfrågor icke blott på 1800-talet utan även i vår egen tid. Det var naturligtvis ingen tillfällighet att det blev Evald Gustafsson som 1970 kunde presentera den insiktsfulla beskrivningen av Växjö domkyrka i Sveriges Kyrkors monografiserie. I del 2 av Sveriges Kyrkors projektserie »Kyrkobyggnader 1760–1860» kom också 1993 hans sist tryckta bidrag, »Växjö domkyrkas omgestaltning under 1800-talet».

Det är heller ingen tillfällighet att han från 1979 var ledamot av Sveriges Kyrkors redaktionskommitté. Hans utomordentligt insiktsfulla och kloka agerande inom denna kommitté utgjorde en ovärderlig tillgång. Som pensionär och återbördad till Lund hade han för avsikt att för Sveriges Kyrkors räkning själv författa och inom en lokal redaktion medverka till beskrivning av en rad skånska kyrkor – för egen del t.ex. klosterkyrkan i Ystad, som han tidigare behandlat. Att det nu inte blev så kan inte nog beklagas.

Som författare var Evald Gustafsson i besittning av en stilistisk elegans, som aldrig blev självändamål utan koncentrerades på väsentligheter. Hans eminenta tecknarförmåga var en utomordentlig tillgång, men som på grund av hans försynthet tyvärr inte alltid fick komma till fullt uttryck.

Evald var för alla en trogen och kär vän.

Jag känner detta alldeles speciellt, eftersom vi för mer än 40 år sedan tillsammans började våra upptäcktsfärder och studier i de skånska kyrkorna men också fortsatte att dryfta våra gemensamma intressen under hans ämbetsår. – För mig är sättet hur en förare kör bil utomordentligt avslöjande. De gånger Evald körde under våra utfärder kände jag en full-

ständig avslappning. Den lugna förtänksamhet, hänsyn och självklara behärskning, som därvid oreflekterat kom till yttryck, var alltigenom kännetecknande för hans vänsälla person, liksom den förtröstansfulla tålighet, som präglade honom ännu under hans sista sjukdomstid. Vår saknad är stor, men det berikande minnet är bestående.

Erik Cinthio

S. Sandby. Teckning av Evald Gustafsson 18 oktober 1992.

Jättegraven

Sveriges äldsta monumentala gravanläggning?

Av Lars Larsson

Arkeologiska institutionen, Lunds Universitet

I föreliggande artikel presenteras resultaten av en undersökning, som utfördes 1991-1993 och som berörde ett märkligt gravmonument från äldre bondestenalder, beläget i utkanten av Trelleborg. Huvudsyftet med undersökningen var att fastställa anläggningens ursprungliga konstruktion. Frågan var om den från början varit en s.k. långhög. Långhögen representerar den äldsta typen av monumentala gravanläggningar i Nordeuropa, och någon sådan anläggning är tidigare inte känd från svenskt område. Härutöver syftade undersökningen till att belysa markanvändning och bebyggelse på platsen från tiden före Jättegravens tillkomst. Författaren berör även storstensgravarnas funktion i det äldsta bondesamhället, och vi får en översikt över förekomsten av andra sådana anläggningar i Trelleborgstrakten.

Inledning

Söder om Åbo gård omedelbart öster om bebyggelsen för Trelleborgs stad ligger en märklig fornlämning (Fig. 1). Den ser närmast ut som ett stycke låg jämvägsbank kantad av stora stenar. Trots att den tidigt är omnämnd, så har den varit närmast okänd för arkeologisk forskning.¹

I sin »Beskrifning öfver Skytts Härad i Skåne» från år 1859 skriver Nils Gustaf Bruzelius om fornlämningen på följande sätt »Å n:o 11 Mellanköpinge helt nära Dalköpinge å ligger, midt emot en stendyss på sistnämnda bys ägor, en stenomsättning till en långdyss. Omgifningsbanan, som ännu omfattas af 40 mer eller mindre synliga stenar, har en längd af 118 aln., bredd af 12 d:o. Den kallas af allmogen Jättegrafen». Måttuppgifterna omräknade till dagens värden blir en längd av 70 m och en bredd av 7 m – en imponerande forntida gravanläggning. Bruzelius beskriver anläggningen som en stenomsättning till en längdös, och det är fortfarande en mycket bra beteckning. Den saknar synlig döskammare, men den ser ut som en dös.

Vid ommätning av Jättegraven framgick att Bruzelius något hade överskattat längden,

som är 64 meter. Den är därvid den största av sitt slag i Sverige! Den ram av resta stenar som omger den låga högen, är förhållandevis väl bevarad och består av mer än 60 stenar, vilket motsvarar mindre än hälften av det ursprungliga antalet (Fig. 2).

Det finns inte någon synlig markering av en stenkammare inom Jättegraven. Detta kan förklaras med att de första dösaarna hade små stenkammare, som var omgivna av en jordhög med ansenlig dimension. Kammaren kan således vara helt dold. Avsaknaden kan också vara resultatet av att man, som i så många andra exempel i trakten, skadat anläggningen vid rovdrift efter byggnadssten.

Att det funnits en stenkammare i Jättegraven stöds av att det ungefär vid mitten av anläggningen på sydsidan ligger ett par stora stenar (Fig. 2). Brottkanter på dessa visar att de är delarna av en ungefär tre meter lång och en meter bred sten som brutits itu. Stenarna ligger något ned på sluttningen utan någon kontakt med steninramningen. Den ursprungliga stenstorleken passar mycket väl med en taksten på en kammare. Kanske har man försökt att dra bort stenen men låtit den ligga då den bröts itu. I så fall har detta hänt för be-

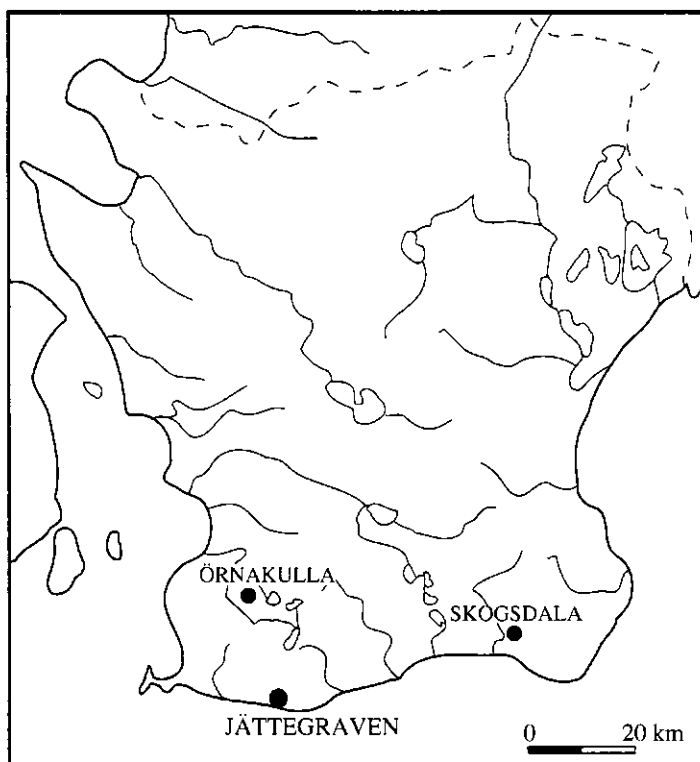

Fig. 1. Skånekarta med läget för Jättegraven och andra långhögsliknande anläggningar som nämns i texten.

tydligt mer än hundra år sedan. I annat fall skulle namnet – känt sedan början av 1800-talet – knappast ha varit Jättegraven utan i så fall innehållit tillägget dyss eller dös. Omedelbart söder om Jättegraven har det legat en gård – den äldsta i området – som revs på 1950-talet. Till grundstenar i denna kan såväl kist- som randstenar ha utnyttjats.

Att det kan ha funnits intresse av att bryta stenar från Jättegraven framgår av Magnus Bruzelius som beskriver fornlämningen i början av 1800-talet. Han avslutar med orden »... och utgör ett äkta minnesmärke efter våra ojemnförliga förfäder. Och likväl skulle egennytan våga rubba ett så heligt ställe! We den Wargr i Weum! Han är högst owärdig sådana förfäder».²

En annan förklaring kunde vara att Jätte-

graven helt enkelt inte innehållit någon stenkammare utan istället varit en verklig s.k. långhög. Oberoende av vilken form anläggningen ursprungligen haft, tillhörde den de äldsta monumentala gravanläggningarna under en tidig del av bondestenålder.

En förändring av bondesamhället

Utvecklingen under tidig bondestenålder kan beskrivas i två stadier. Det första stadiet inleds ca. 4.000 f.Kr., då boskapsskötsel och åkerbruk på mycket kort tid blir ett viktigt komplement till fångstekonomin. Denna förändring initieras troligen genom naturliga förändringar i form av havsnivåhöjningar. Boplatslägen, lämpliga för fiske, såsom de inom den forna lagunen vid Skateholm på sydkusten, måste uppgivas då de dränks.³ Den sam-

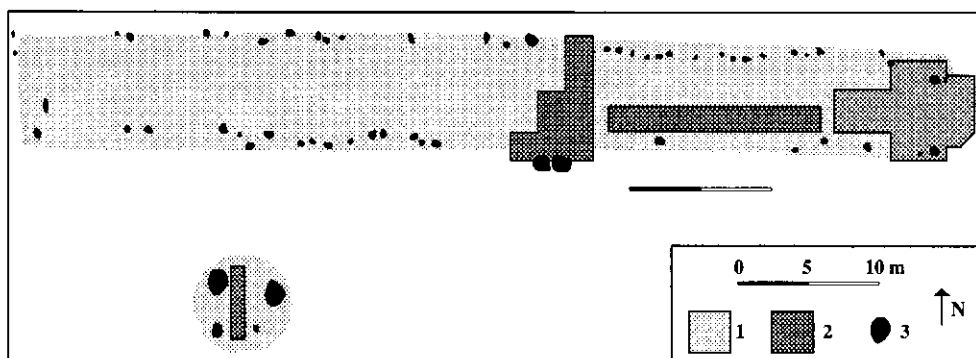

Fig. 2. Jättegraven. Teckenförklaring; 1: omfattningen av långhögen, 2: de undersökta områdena och 3: stenar.

hällsstruktur med stora och permanenta kustboplatser som fanns under sen jägarstenålder kunde inte längre upprätthållas. Att almsjuka vid denna tid utglesade skogen har också underlättat röjningen av små åkerlappar och betesmarker. Området innanför kustzonen befolkas och bebyggelsestrukturen förändras till ensamgårdar bebodda av en familj.

Övergången till det andra stadiet sker ca. 3.500 f.Kr.⁴ Antalet boplatser ökar påtagligt, vilket kan vara resultatet av en befolkningsökning. Nya odlingsformer, såsom bruket av årdern – en primitiv plog – introduceras. Svinhållning, som tidigare varit betydande, ersätts alltmer av boskapsskötsel. Gårdarna som varit spridda samlas till några få områden utmed kusten. En fastare samhällsorganisation växer fram men gårdsenheter består. Gårdarna flyttas under loppet av en eller ett par generationer, men man håller sig inom ett mycket begränsat område.⁵

Den tydligaste förändringen är att storstensgravar – dösar – börjar uppföras. Man får behov av att uppföra monumentala och gedigna gravkammare över sina döda. De äldsta dösarna har varit avsedda för en person, men de kom snart att användas som gravrum för flera personer – gårdens folk eller en ätt. Även om vi förknippar dösen med en stenkammare, så omfattar gravmonumentet oftast en konstruktion runt denna. Den består av en jord-

hög som är begränsad av tätt ställda ramstenar. Dösen har i första hand varit en grav, men man räknar med att den använts på flera andra sätt.⁶ Som fast punkt i ett samhälle, där gårdarnas läge förändrades någon gång per århundrade, har dösen utgjort en samlingsplats. Här kan man ha samlats till möten av främst sakral natur.

Med en ökad befolkning och med grogrund för motsättningar kom behovet att markera området närmast boplatserna att bli större. I en tid då gårdarnas antal ökade och de kom att ligga närmre varandra, fanns det behov att visa vem området tillhörde, och detta markerades bäst med ett monument som oförändrat stod kvar i flera generationer.

Långhög eller långdös?

Det kanske inte funnits någon stenkammare i Jättegraven. När det gäller byggandet av långdösar, går man nämligen tillbaka till en tradition som omfattade en stor del av Nordeuropa, nämligen byggande av långhögar.

Under de första århundradena av jordbruk uppföres långhögar i ett stort område som omfattar de Brittiska öarna, Nordvästeuropa inklusive Danmark och den södra Östersjö-kusten till mellersta Polen.⁷ Vanligtvis var de mycket stora konstruktioner. På Jylland har den största varit ungefär 100 meter lång och i Tyskland finns det exempel på högar med en

längd av 150 meter! Den vanligaste sträckningen för långhögarna är öst-väst. Den har oftast en trapetsform med den östra änden något bredare än den västra. Långhögen omgavs ofta av en kraftig träpalissad eller en stenram. I en dansk långhög har man använt sig av 80 cm breda ekplank.⁸ De gravkammare som finns i långhögarna byggdes till största delen av trä. Förändringarna senare innebar egentligen att trädelarna ersattes med sten. Flera av de danska långhögarna har också byggts om till långdösar.

Vissa forskare har velat se långhögarna som en form av dödshus. De överensstämmer inte med den samtida huskonstruktionen i Sydskandinavien, som är rektangulär eller oval med en längd på ungefär 10 meter.⁹ De äldsta långhögarna på kontinenten uppträder däremot i samhällen, där det finns långhus, och där är det lättare att se en kontakt mellan de levandes och de dödas bostad.¹⁰ Kanske man vid uppförandet av långhögar återknöt till sägner om sedan länge avlidna hjältar med närmast gudalik status.

Fynden i långhögarna visar på ett komplicerat gravskick. Gravkammarna brukar vara placerade i närheten av högens östände och kan ha mycket varierande form. Vissa är kistformade medan överbyggnaden i trä har en form som ibland påminner om ett riktigt hus. I något fall har flera personer nedlagts i träkammaren, vilken ibland har bränts ned och ibland fått stå tills den rutnade ned, innan man lade på jord.¹¹ Gravgåvorna brukar inte vara särskilt många – en flintyx eller ett bärnstenshalsband samt en eller ett par lerkärl.

Gravritual knuten till långhögen omfattar inte bara graven. Det finns träkonstruktioner i anslutning till högen, som visar att man här utförde olika riter. Den vanligaste formen är en fasadliknande konstruktion i högens östände, bestående av mycket kraftiga stolpar. Fynd av lerkärl och tamdjursben invid träfasaden anger att man här placerat offer, kan-

ske knutna till en förfäderskult. I anslutning till fasaden finns ofta spår efter bränning.¹²

Långhögarna är den äldsta formen av monumental gravanläggning i Nordeuropa. Det är först under de senaste två decennierna som gravformen uppmärksammats i Danmark. Frågan var därför om detta äldsta monumentalgravbyggande förekommit inom sydligaste Sverige.

Undersökning av Jättegraven

Under 1991–1993 utfördes arkeologisk undersökning av Jättegraven.¹³ Anledningen till att Jättegraven valdes som objekt för utgrävning var att den hade stora likheter med verkliga långhögar. Dess längd och orientering överensstämmer med dem på kontinenten. Den hade heller inte tidigare varit föremål för undersökning, och dess utformning tydde på att den inte varit utsatt för alltför stor förstörelse.

Avsikten med utgrävningen var att ge svar på om Jättegraven var en långhög eller en långdös eller rymde båda gravformerna.

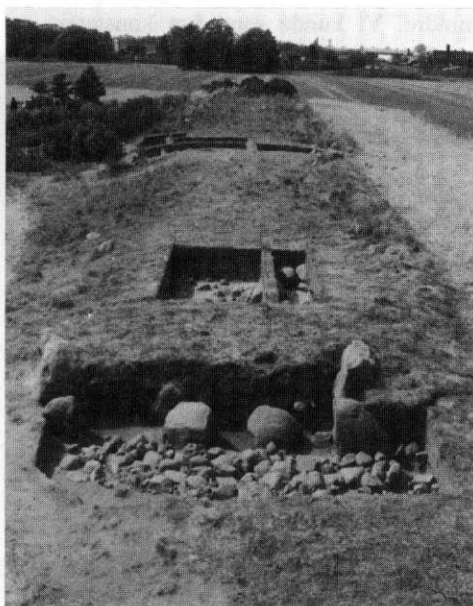

Fig. 3. Långhögen sedd från öster.

Undersökningsområdet kom att begränsas till två partier av anläggningen – dess östra del och dess mellersta del (Fig. 2 och 3). Om Jättegraven från början uppförts som en långhög, så borde detta kunna avslöjas genom en utgrävning av den östra delen av högen. I denna del påträffas vanligtvis spåren efter gravkammaren. Lämningarna efter en östfasad skulle också vara lätta att känna igen.

Vi grävde också ett schakt i anläggningens mitt, då det var i denna del som man kunde förvänta att finna en döskammare. Schaktet upptogs invid den ovan omnämnda stora stenen i anläggningens kant som kan ha utgjort taket till en döskammare. Här borde man i så fall stöta på väggstenarna till en döskammare. Även om dessa tagits bort, borde spår efter kammaren finnas kvar i form av stenskoning till väggstenarna. Kammarens stenlagda golv kunde också finnas bevarat.

Undersökningens huvudinsats kom att förläggas till Jättegravens östra del. Vid utgrävningen visade det sig snart att de ramstenar, som från början varit synliga ovan mark, kunde kompletteras med ytterligare två mindre. Vi kunde samtidigt konstatera att högfyllningen bestod av en humusrik jord med inslag av stora och små flintstenar.

Efterhand framstod ramstenarna i hela sin omfattning. Den största var ungefär 1,2 meter hög. I andra stengravar har man tätat med sandstensplattor mellan ramstenarna. Här hade man istället använt flintstenar, som grovt tillhuggits så att de blev nästan fyrkantiga. Flinta fanns det nämligen gott om i marken runt Jättegraven. En del ramstenar hade ställts direkt på den forna markytan, medan andra varit nedgrävda såsom det är brukligt i andra storstengravar. Det är märkligt att så många stenar trots den dåliga fixeringen i marken ändå står kvar på sin ursprungliga plats. Rimligtvis borde de välts omkull av trycket från den inre högfyllnaden. Om stenarnas fixering i marken har lämnat övrigt att önska, så

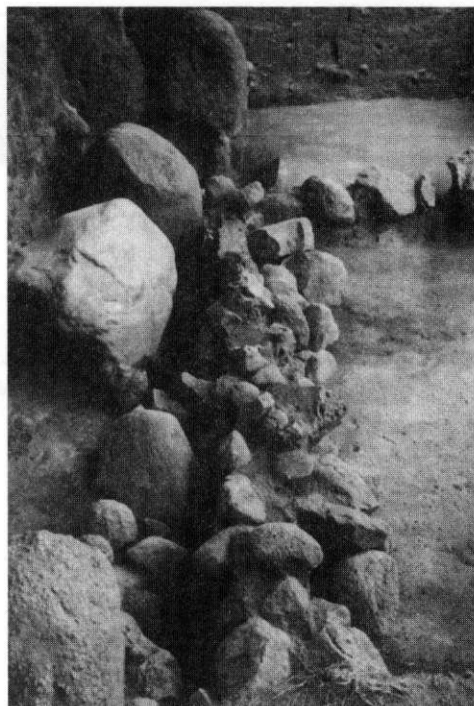

Fig. 4. Östrännan sedd från söder.

har kilningen mellan ramstenarna genomförts desto noggrannare.

I anläggningen påträffades också klumpstenar, mindre än de resta ramstenarna men likväl av ansevärd dimension (Fig. 5). Deras läge gav upphov till osäkerhet om vilken funktion de haft. De kan knappast ha varit tillfälligt inlagda i fyllningen, då de i vissa fall, i likhet med ramstenarna, var omgivna av stenskoning. Även om deras placering var något asymmetrisk, så kan de ha utgjort en form av rammarkering. I öständen markerade de området för östgavelns begränsning. Möjligen kan rammarkeringen ha uppförts i två stadier. Det första stadiet skulle bestå av klumpstenar, det andra av resta stenar. Då ramen med resta stenar uppfördes, kan en del klumpstenar ha fått ligga kvar medan andra vältes in i högen. Liknande uppbyggnad har nämligen kunnat beläggas i några danska långhögar.

Östfasad med plattform

Det viktigaste undersökningsresultatet var de konstruktioner som påträffades omedelbart utanför den förmodade östgaveln. Redan vid den första undersökningen 1991 framkom i kanten av den undersökta ytan en färgning av mörkare jord som efter en igenfylld ränna. Då schaktet vidgades framträdde en tydlig stenläggning med en form närmast som en cirkelsektor med en längd av fem meter och en bredd av två meter (Fig. 5). Stenläggningen var omsorgsfullt lagd med en plan översida. Vid den fortsatta utgrävningen framgick att stenarna lagts direkt på den forna markytan, varför plattformen varit höjd ett tiotal centimeter över omgivande markyta. En fyra meter lång ränna hade grävts invid stenläggningens västra sida. Dock visade den sig ha något olika bottendjup liksom bredd, vilket beror på att rännan utgjort fundamentet för stora stolpar (Fig. 4). Dessa hade satts ned i rännans fördjupade partier och sedan fixerats genom att stora stenar kilats ned runt stolpen. Minst fyra stenskoningar kunde urskiljas. Av deras form att döma har det varit stolpar med

en diameter på 40 cm som satts ned. Att dessa kilats så noggrant tyder på att de haft en anseelig längd som krävt en så omsorgsfull stolpfixering. Ett omsorgsfullt arbete med resande av stolpar har ingått i en spridd uppfattning om anläggningens utformning. Detta framgår av att flertalet långhögar i Danmark har just denna konstruktion. Den förekommer även inom andra delar av det nordeuropeiska området, inom vilket långhögar uppträder. Stenskoningen anger att stolparna inte stått tätt invid varandra utan med några decimeters mellanrum.

I några danska långhögar finns rikligt med träkol, som visar att man efter en tid antänt stolparna som fått brinna ned.¹⁴ I rännan vid Jättegraven fanns en liten mängd träkol, som snarare härrör från att man svett stolpbasen för att på så sätt förlänga dess hållbarhet. Endast i rännans mellersta parti kunde en mörkfärgning efter en stolpe identifieras. Kanske stolparna bröts vid marken eller drogs upp i samband med att östgaveln markerades med klumpsten. Rännan hade samma längd som stenramens bredd. Rännans vardera ände

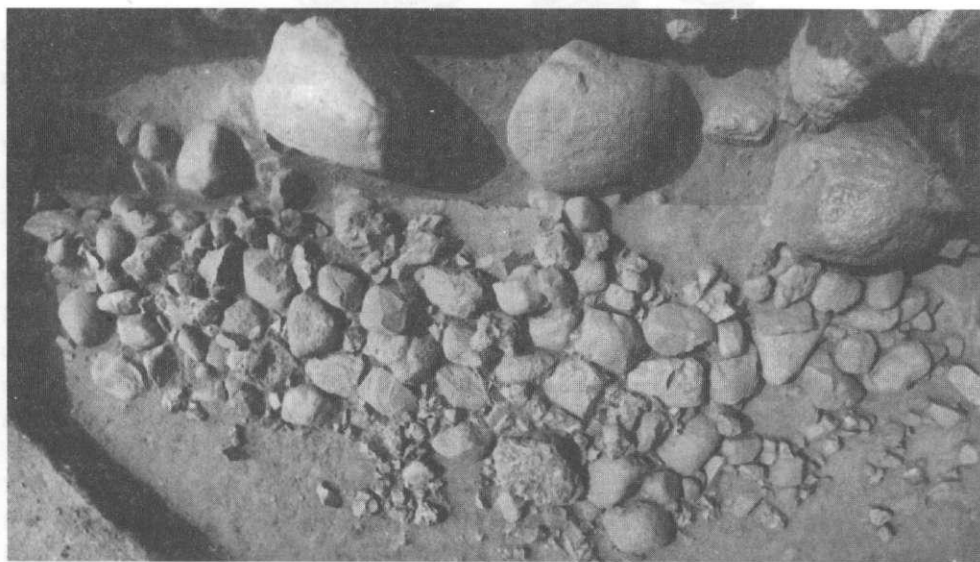

Fig. 5. Plattformen framför östfasaden. Fasadstolparna har varit nedsatta mellan stenläggningen och klumpstenarna.

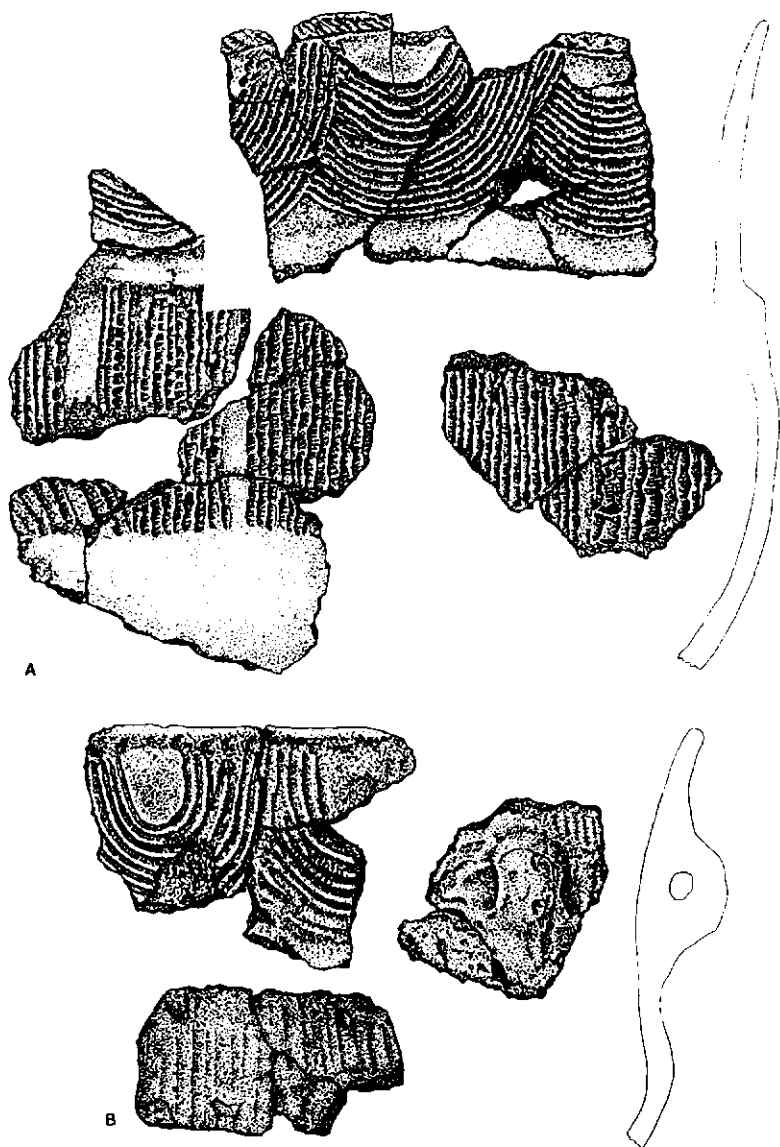

Fig. 6. Två trattbägare funna i långhögens östparti, A i stenläggningen och B ovanför rännan. 3:5. Teckning: Elisabeth Rudebeck.

markeras med en mindre rest sten som troligen satts dit i samband med anläggandet av östfasaden.

Mellan stenarna inom en begränsad del av stenläggningen påträffades rikligt med kruk-skärvor. Dessa har tillhört en trattbägare utsmydd i s.k. tvärsnoddsteknik. Dekora-

tionen består av våglinjer på den markerade halsen och vertikala rader på buken (Fig. 6:A). Av fragmentens läge att döma har kärlet placerats som ett offer på stenläggningen. Att skärvorna låg mellan stenarna tyder på att stenläggningen under en tid stått öppen och krukan krossats, varefter skärvorna sjunkit

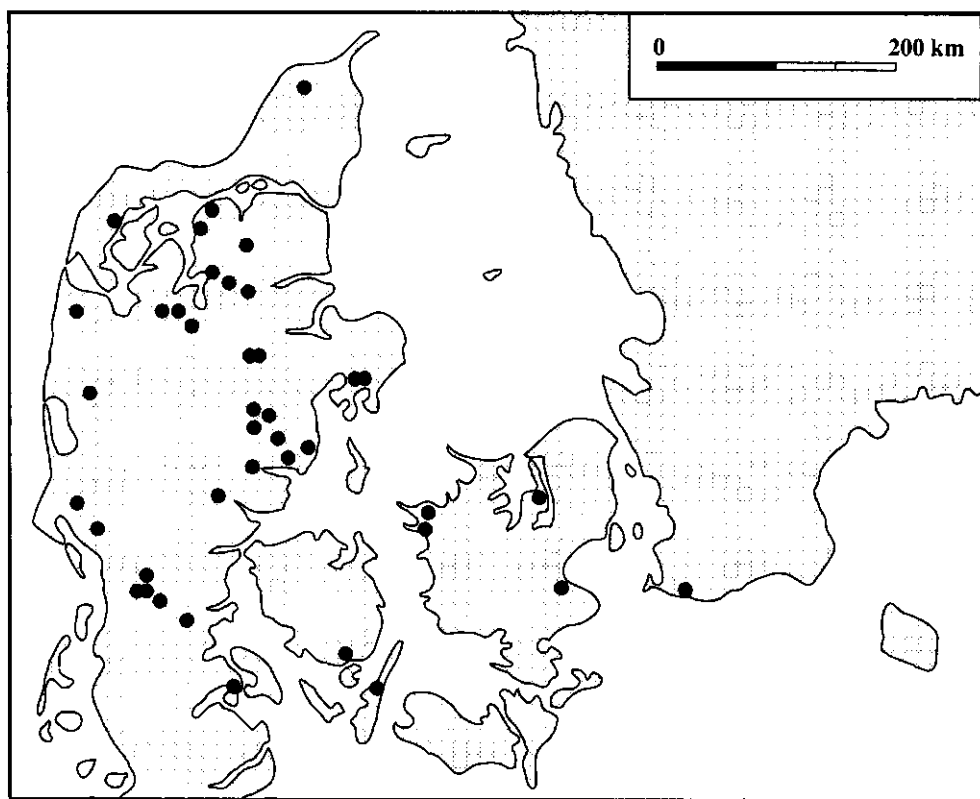

Fig. 7. Långhögar i sydvästra Skandinavien.

ned mellan stenarna. En andra men odekorerad trattbägare har också ingått i offret.

Ovanpå rännans stenskoning påträffades fragment av ytterligare två kärl, som satts ned mellan stolpar. Av det ena kärlet återstår ett par fragment som visar på en dekor i tvärsnodd. Av läget för fragmenten till det andra kärlet framgår att det placerats upp och ned. Formen liksom dekorationen skiljer sig endast i vissa detaljer från kärlet från plattformen (Fig. 6: B). Kärlet har därtill varit försett med små öglor på halsens nedre del.

Kärlens dekoration är typisk för den s.k. Virum-stilen, som dateras till en sen del av tidigneolitikum (äldre bondestenålder).¹⁵ Kärl i Virum-stil är i Danmark kända i samband med östfasader i de yngsta långhögarna¹⁶ men

också i de äldsta dösarna.¹⁷ Kärlen från Jättegraven är de bästa och mest välgjorda representanterna för Virum-stilen i Sverige, vilket visar på den betydelse man tillmätt gravkonstruktionen.

C 14-dateringarna från Danmark anger att långhögsbyggandet upphörde då megalitgravsbyggandet inleddes.¹⁸ Detta sker omkring 3.500 f.Kr. De små bitar av träkol som påträffades i rännan användes för att få en C 14-datering. Den gav värdet 4.100 f.Kr.¹⁹ Detta är en alltför tidig datering av långhögen med tanke på kärlfynden. En förklaring kunde vara att man använt flerhundraåriga trädstammar till fasaden. En ekstam växer dock väsentligt mer under sexhundra år än till en diameter på 40 centimeter som skoningen

anger. I så fall har fasaden bestått av en väldig stam som man kluvit upp – möjligt, men knappast en väl underbyggd förklaring.

De flesta danska utgrävningar av långhögar har varit undersökningar av mycket förstörda, vanligtvis sönderplöjda anläggningar (Fig. 7). I de enstaka fall då öständen varit intakt har också någon form av stenläggning framför fasaden kunnat beläggas.²⁰ Någon egentlig stenplattform är däremot inte belagd.

Som framgår av flera danska undersökningar är östfasaden ett mycket betydelsefullt inslag i uppförandet av långhögar. I vissa fall är den belägen något innanför högens östände, och därför kan fasaden ha tillkommit samtidigt med anläggandet av graven, som i så fall föregår uppförandet av högen. Ibland har trästolparna i fasadtrännen bränts ned eller dragits upp – kanske då högen uppfördes. Den omsorgsfullt lagda stenskoningens visar att stolparna har varit av betydande längd. Med utgångspunkt från att de vid Jättegraven varit nedsatta ungefär 0,6 m under plattformens yta, kan stolparna, för att vara väl fixerade, ha haft en längd av mellan fyra och fem meter. De har därvid utgjort en markering som varit väl synlig – en betydligt bättre markering än den långa men likväl låga jordhögen med en höjd på högst en meter.

Kanske vi kan dra paralleller mellan dessa långa stolpar och de resta stenar – menhirer – som enstaka eller i flertal ofta uppträder i kontinentens megalitbygder. Menhirerna förekommer ibland helt skilda från megalitgravar, ibland i direkt anslutning till dessa. Det är oftast osäkert om grav och menhir är av samma ålder. Nya undersökningar i Bretagne har dock visat att flera gravkammare är byggda av sönderbrutna menhirer²¹. Dessa stenar har därför rests före gravbyggandet. Istället för att resa höga stenar som det i vissa områden, exempelvis Sydsandinavien, fanns mindre tillgång till, har man rest stora stolpar. Menhirer är ofta försedda med in-

huggen geometrisk dekoration och ibland med bilder på exempelvis djur och vapen. De har därtill en speciell tillhuggning som anger att de är phallossymboler. Kanske de resta stolparna i östfasaderna i Sydsandinavien har varit försedda med liknande dekorationer och tillhuggning.

En grav i mittpartiet?

Förhoppningarna var stora att också en grav skulle påträffas. Men tyvärr har utgrävningarna inte kunnat infria denna önskan. Visst finns det exempel i Danmark på att man inte funnit någon grav trots en totalundersökning av långhögen. Det vanligaste är dock att det förekommer en i marken nedgrävd gravgrop väster om östfasaden. Svårigheten med att finna graven är att avståndet mellan östfasad och grav kan variera från 3 till 24 meter! Avståndet mellan fasad och grav står i paritet med högens längd. Därför upptogs sökschakt från östfasaden och in till ett större schakt 23 meter från öständen, vilket borde vara tillräckligt (Fig. 2).

Genom att uppta ett större schakt i anläggningens mitt, invid en förmodad taksten, förväntade vi oss att få klarhet i om det funnits någon döskammare. Utöver de två ovan mark synliga ramstenarna framkom ytterligare två intakta stenar. Av en tredje fanns endast den nedersta delen, bevarad fastkilad i en stenskoning. Ytterligare försvunna ramstenar kunde beläggas genom spår efter bevarade stenskoningar.

I schaktet påträffades flera stora klumpstenar vars placering framstår som ett mysterium. De är placerade i en rad ungefär en meter innanför den södra ramstensraden. Att de medvetet placerats i detta läge framgår av att de försetts med en stenskoning samt flintpackning mellan stenarna. De är för små för att ha fungerat som väggstenar i en döskammare men för stora för att endast utgöra fyllning i långhögen. En förklaring kan vara att

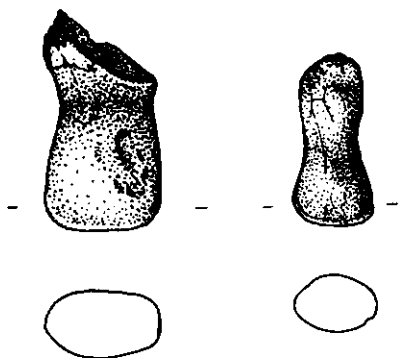

Fig. 8. Bärnstenspärlor funna i långhögens mittparti. 1: 2. Teckning: Elisabeth Rudebeck.

de utgör en rammarkering av ett äldre långhögss stadium med en annan utformning.

Någon tydlig gravkammare påträffades således inte. Att det likväl funnits en grav i området indiceras genom fynden av tre bärnstenshängen. De framkom invid en rest, fyrkantig sten, som kan ha ingått i en förstörd kammare. Eftersom stenen är ganska tunn, kan den knappast ha ingått i en döskammare men väl i en grav som tillhört långhögen. Bärnstenspärlornas utformning, en försedd med genomborring, de båda andra timglasformade, antyder att de mycket väl kan ha ingått som gåvor i en grav samtidig med långhögen (Fig. 8).

Andra långhögar i Skåne?

Genom undersökningen i öständen kan Jättegraven inordnas i sitt nordkontinentala sammanhang. Den har byggts helt enligt omvärldens konventioner. Att Jättegraven skulle vara ett unikum är däremot mindre troligt. Då man på 1970-talet undersökte en kraftigt sönderplöjd gravhög vid Skogsdala utanför Köpingebro (Fig. 1) framkom fördjupningar efter resta stenar under högen.²² Dessa visade att det legat en långdös på platsen. Under denna framkom färgningar efter en rad med sju stora, stenskodda stolphål i en nio meter lång linje i direkt anslutning till stenramens

väst(!)ände. Här förekom dock inte några fynd som kan knyta konstruktionen till gravläggningen. Däremot förekom rikligt med krukskärvor i stenramens östände i anslutning till den stenläggning som omgav stenramen där liksom på de andra sidorna. Fragment från en trattbägare av ungefär samma ålder som de från Jättegraven påträffades också. Detta styrker antagandet om att Skogsdaladösen föregåtts av en långhög.

Det finns ett tjugotal andra långdösar i Skåne som kan vara potentiella långhögar. Flertalet är inte undersökta, och i de fall då de undersökts, exempelvis Örnakulladösen vid Skabersjö, sydvästra Skåne (Fig. 1), har man inte visat östpartiet något speciellt intresse.²³ Av förklarliga skäl inriktades utgrävningen på den välbevarade döskammaren. Dock upptogs schakt i anslutning till Örnakulladösens stenram för att man skulle kunna följa denna. Därvid framstod öständen som förhållandevis intakt. Ramstenarnas placering kan därtill tyda på att partiet öster om döskammaren ursprungligen utgjort en trapetsformad långhög och att döskammaren och resten av stenramen tillkommit senare.

I öständen noterade utgrävaren inte något avvikande, trots att det på minst ett fotografi framträder en gavel bestående av något mindre stenar än de övriga. lakttagelserna styrker förekomst av en stenkonstruktion med en från ramstenarna avvikande utformning. Vid en inledande undersökning, utförd i juli 1994, framkom konstruktionsdetaljer och keramikfynd, som styrker hypotesen om att en långhög utgjort det äldsta stadiet i Örnakulladösen.

Boplats under graven?

Det var inte bara den synliga gravanläggningen som var målet med undersökningen av Jättegraven. Även marken under den kunde ge intressanta uppgifter om bebyggelse och markutnyttjande innan monumentet byggdes.

Under senare år har man vid danska ut-

grävningar kunnat konstatera att många dösar och långhögar anlagts direkt ovanpå en boplat. I några fall visar det sig att graven tillkommit kort tid efter det att boplaten övergivits.²⁴ De gravlagda kan därför ha bott på den boplat som graven täcker. Om en boplat täckts med jord kort tid efter användningen, finns det förutsättningar för att lämningarna är bättre bevarade där än på de boplatser som kommit att ligga i åkermark som brukats i tusentals år.

Att Jättegraven täcker ett boplatområde styrks av iakttagelser i den omgivande markytan. Här finns flintavfall från tillverkning av flintredskap. Föremål som tillhör en tidig del av bondestenåldern har påträffats. Under högen förväntade vi oss därför att hitta rester efter en boplat.

Under östpartiet av långhögen fann vi en boplat, men en som var betydligt äldre än långhögen. Fynden som främst bestod av mikrospån och mikroliter dateras till mitten av jägarstenåldern (sen Maglemosekultur) för ungefär 9000 år sedan. Fynden är fåtaliga och visar på en specialiserad flinthuggning, vilket tyder på att man har bott en kort tid på platsen. Mer än tretusen år senare har högen byggts. Eftersom högen täcker en stor yta och de flesta boplatfynden inte påträffats i direkt anslutning till de grävda schakten, är det likväl troligt att högen kan täcka en boplat. Dessa är därtill av begränsad omfattning och behöver därför inte omfatta mer än ett mindre parti av långhögen.

I Danmark har man tidigare uppfattat kraftigt nedplöjda långhögar som resterna efter huskonstruktioner.²⁵ Deras verkliga funktion har dock framgått genom nya fynd av långhögar. Husen från samma tid är betydligt mindre, med en längd på ungefär ett tiotal meter.²⁶ I en jylländsk grav identifierades däremot spåren efter en oval byggnad uppförd runt graven innan högen anlades – alltså ett hus i huset.²⁷

Men den forna markytan kan rymma annan intressant information. Av speciellt värde var resultaten från undersökningen av de jordlager som utgjort markytan då högen påfördes. Jorden visade sig ha bevarat pollen. En analys av dessa utfördes liksom bestämning av bl. a. det organiska innehållet, kornstorleken och vissa grundämnens fördelning i de jordprover som togs på sex olika nivåer i högfyllningen och det underliggande lagret.²⁸ Proverna innehöll rikligt med pollen – hela 23 arter identifierades. Flertalet tillhör en kulturpräglad miljö med gräs och örter samt indikationer för odling. Pollensammansättningen antyder att monumentet anlagts på en tidigare åker. Däremot framgår av pollensammansättningen i högfyllnaden att den hämtats från en yta som främst varit betesmark.

Att högfyllningen inte hämtats från ett område i direkt anslutning till anläggningen stöds också av det faktum att högfyllningen har ett större lerinnehåll än den forna markytan. Jättegraven är belägen på sandjord, men strax norr därom ökar inslaget av lera. Detta tyder på att högfyllningen hämtats från ett område norr om anläggningen. Troligen har stenarna till anläggningen också hämtats från samma håll. En moränbacke invid den närbelägna Dalköpingeån, några hundratal meter i nordöstlig riktning, är välkänt för att innehålla stora stenar.

Som nämnts tidigare är flertalet långhögar placerade i väst-öst. För Jättegraven avviker denna kompassriktning med endast några få grader. Däremot är den belägen korrekt enligt den astronomiska riktningen för väst-öst vilket antyder att man vid anläggandet av monumentet hade goda kunskaper i astronomi.

Fler närbelägna megalitgravar

Redan vid beskrivningen av Jättegraven år 1859 omnämner Bruzelius att det invid väst-

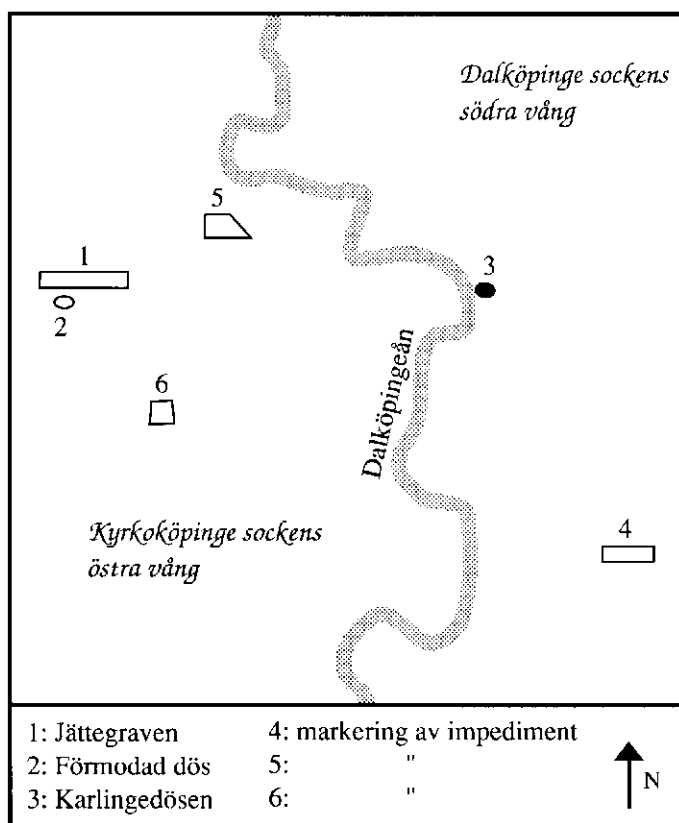

Fig. 9. Gravmonument och troliga gravmonument markerade på skifteskartor i det aktuella området.

änden av Jättegraven finns en liten rund förhöjning med fyra stenar synliga i ytan. Han tolkade detta som resterna av en dös. Det är inte ovanligt att megalitgravar är belägna invid varandra. Det avvikande i detta sammanhang är att de båda anläggningarna har så olika utformning och storlek.

För att få klarhet i den verkliga utformningen av denna andra troliga gravanläggning upptogs ett smalt schakt tvärs igenom den ungefär 7 meter stora och 2 meter höga kullen (Fig. 2). Det visade sig därvid att jordlagren var omrörda ned till den forna markytan. Med undantag för ett lerkärlsfragment framkom inte några föremål som kan dateras till bondestenåldern. Närmre granskning av de två

största stenarna visar att dessa har en plan undersida. Det mest troliga är att anläggningen rymt en stenkammare, som förstörts då man plockat bort lämplig byggnadssten. De stora stenarna kan vara två takstenar som fått ligga kvar. Om så är fallet har kullen innehållit en gånggrift, vars kännemärke bl.a. är att kistan täcks av mer än en taksten.

Närmaste bevarade storstensgrav – Karlingedösen – ligger endast 300 meter öster om Jättegraven i direkt anslutning till Dalköpingeån (Fig. 9). Då Bruzelius inventerade monumentet år 1859 fanns fortfarande flera väggstenar bevarade. Bruzelius påpekar dock att bäckens eroderande inverkan inneburit att flera stenar rasat ned. Husbehovstäkt på sand

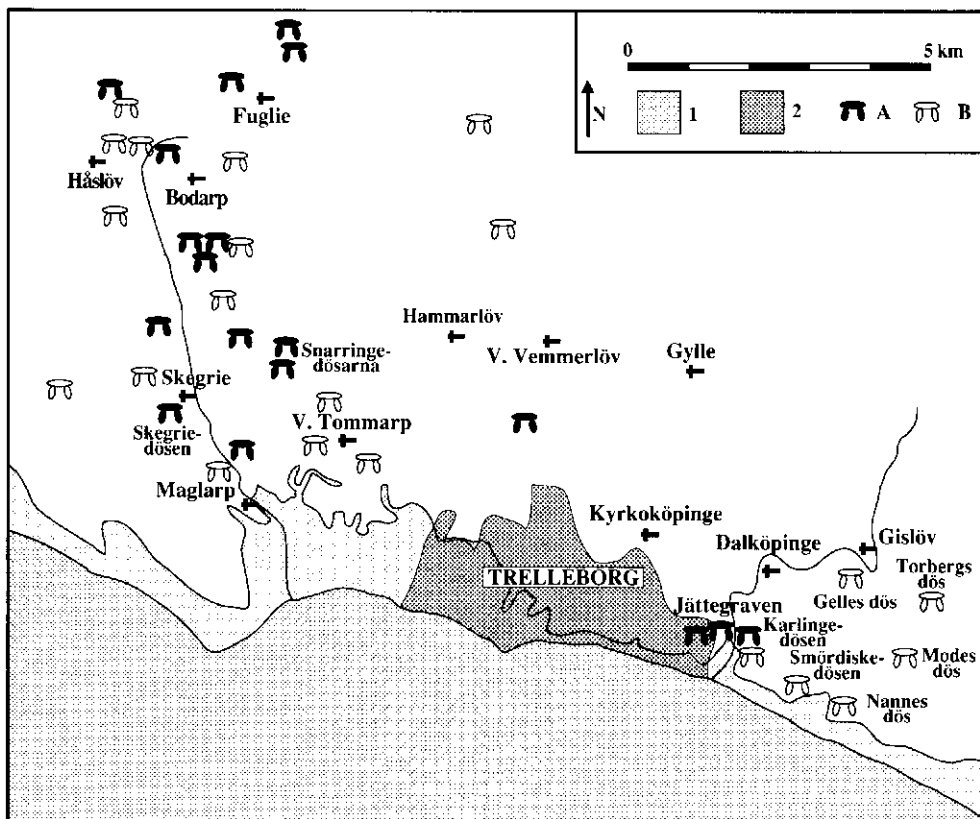

Fig. 10. Megalitgravar i Trelleborgstrakten. Befintliga gravar är markerade med fylld gravmarkering (A). De som är kända från kartor som markeringar, på grund av åkerns speciella namn eller genom omnämnande i skriftliga källor är ofyllda (B). 1: Strandlinjen under bondestenålder, och 2: Trelleborgs stadsbebyggelse.

har senare ytterligare förstört delar av monumentet. Troligen har det haft formen av en dös.

På storskifteskartan från år 1766 finns en intressant markering i en åker cirka 200 m söder om Karlingedösen (Fig. 9). Markeringen är rektangulär och påminner starkt om den markering som gjorts på kartan för Jättegraven. Om anläggningen ritats i rätt storlek liksom Jättegraven, skulle den ha en längd av ungefär 40 meter, således ytterligare en långhög eller längdös av ansevärd dimension.²⁹ Ett förhållande som stöder antagandet om att markeringen utgör en längdös eller -hög är att den har samma orientering som Jättegraven. Idag finns inte någon synlig anläggning på platsen.

Ytterligare markeringar av impediment på kartor finns såväl söder som norr om Jättegraven. Dessa kan vara lämningar efter ytterligare megalitgravar.

En trakt rik på storstensgravar

Man måste också beakta att anläggningarna invid Jättegraven på intet sätt är enstaka monument i bygden. Trelleborgstrakten rymmer flera storstengravar.

Det berättas om ytterligare stenmonument i trakten (Fig. 10). Mellan Gislöv och Dalköpinge, invid Dalköpingeån, skulle det ha legat en stengrav med namnet Gelles dös. På en teckning från 1822 finns den avbildad med

tre takstenar vilket anger att det rör sig om en gånggrift.³⁰ Ett annat monument, Nannes dös, skall ha legat inne i Gislövs läge.³¹ Strax väster därom skall Smördiskdösen ha legat. Den skall ha varit närmre 40 meter lång och 5 meter bred. 18 stenar i ramen var fortfarande synliga i början av 1900-talet. Kanske är denna liktydig med en långhögsliknande anläggning vilken bortschaktades någon gång på 1950-talet. Ytterligare en megalitgrav – Torbjergs dös – skall ha legat sydöst om Gislöv. Nordväst om Trelleborg ligger den välkända Skegriedösen och de båda Snarringedösarna – de senare egentligen två gånggrifter.³² I området längre mot nordväst vid Skegrie, V. Värlinge, Bodarp, Håslöv och Fuglie finns flera storstensgravar. Ett betydande antal nu helt förstörda har identifierats på kartor eller genom beskrivningar.³³ Att sätta in Jättegravan i dess rätta sammanhang – som en del i bygden runt Trelleborg – kommer också att bli en viktig del vid utvärderingen av utgrävningsresultaten.

Noter

¹ Jättegravan är omnämnd av: H. Petersen. 1881. Om Stenålderens Gravformer i Danmark og deres inbyrdes Tidsforhold. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historia* 1881. N. O. Holst. 1909. En skånsk dös. *Fornvännen*.

² M. Bruzelius & S. Hylander. Antiquiteter samlade uti Tommarps, Skegries, W. Ahlstds, Fru Ahlstds, Gylles, Kyrkököpings, Brösarps, Dahlköpings och Gislöfs socknar i Skytts Härad samt Simlinge socken i Wemmenhögs Härad. Handskriftssamlingarna Lunds universitetsbibliotek. Denna beskrivning är inte daterad men troligen från 1800-talets första årtionde. I denna omnämnes att anläggningen är 102 alnar lång, 10 alnar bred och omfattar 51 stenar.

³ L. Larsson. 1987. Some Aspects of cultural relationship and ecological conditions during the late Mesolithic and early Neolithic. Ingår i: Burenhult, G. & Carlsson, A. & Hyenström, Å. & Sjøvold, T. (eds.) *Theoretical Approaches to Artefacts, Settlement and Society*. BAR International Series 366, pp. 165–176, 1987. – 1988. *Ett fängstamhälle för 7000 år sedan*. Kristianstad. 1988.

⁴ M. Larsson. 1984. *Tidigneolitikum i Sydvestskåne. Kronologi och bosättningsmönster*. Acta Archaeologica

Lundensia 4:17. – 1987. Människor vid en havsvik. Stenåldersboplatser vid Kabusa, St.Köpinge sn. *Ystadiana* XXII.

⁵ L. Larsson. 1989. Långåker. En boplatz från en bondestenålder i förvandling. *Gamla Trelleborg Årsbok* 1989.

⁶ M. Larsson. 1988. Megaliths and society. The development of social territories in the South Scanian TRB Culture. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1987–1988.

⁷ P. Ashbee. 1970. *The Earthen Long Barrow in Britain*. London. T. Madsen. 1979. Earthen long barrows and Timber Structures: Aspects of the Early Neolithic Mortuary Practice in Denmark. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 45, 301–320. M. S. Midgley. 1985. *The Origin and Function of the Earthen Long Barrows in Northern Europe*. BAR International Series 259. I. Kinnes. 1992. *Non-Megalithic Long Barrows and Allied Structures in the British Neolithic*. British Museum Occasional Papers 52. D. Liversage. 1992. *Barkær. Long Barrows and Settlements*. Arkæologiske Studier IX.

⁸ T. Madsen, & J. E. Petersen 1984. Tidligneolitiske anlæg ved Mosegården. Regionale og kronologiske forskelle i tidligneolitikum. *Kuml* 1982–83.

⁹ L. B. Eriksen 1992. Ornehus på Stevns – en tidligneolitisk hustomt. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historia* 1991.

¹⁰ I. Hodder. 1984. Burials, houses, women and men in the European Neolithic. Ingår i: D. Miller & C. Tilley (eds.) *Ideology, power and prehistory*. Cambridge.

¹¹ P. Rønne. 1979. Høj på høj. *Skalk* 1979: 5.

¹² F. Kaul, F. 1988. Neolitiske gravanlæg på Onsdal Mark, Horns Herred, Sjælland. *Aarbøger* 1987.

¹³ Utgrävningen utfördes under sammanlagt åtta veckor. Under de tre grävsäsongerna deltog totalt ett femtiotal amatörarkeologer och arkeologistuderande för vars insatser författaren vill framföra ett stort tack. Grävningsassistenter var Kristina Josefsson, Ulla-Karin Larsson och Arne Sjöström som tackas för betydelsefullt stöd för genomförandet av fältarbetet. Ett stort tack framförs till markägaren familjen Christensson som på olika sätt visat sitt fulla stöd och bidragit med betydelsefulla insatser som underlättat utgrävningen. Undersökningarna har bekostats genom anslag från Ebbe Kochs Stiftelse, Gyllenstiernska Krapprupsstiftelsen, Berit Wallenbergs Stiftelse och Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur.

¹⁴ I. K. Kristensen. 1991. An Early Neolithic Long Barrow near Fjelsø, North Jutland. *Journal of Danish Archaeology* 8, 1989. S. H. Andersen. & E. Johansen. 1992. An Early Neolithic Grave at Bjørnsholm, North Jutland. *Journal of Danish Archaeology* 9, 1990.

¹⁵ K. Ebhesen & D. Mahler 1980. Virum. Et tidligneolitisk bopladsfund. *Aarbøger* 1979.

¹⁶ Se not 12.

- ¹⁷ K. Ebbesen 1990. The Long Dolmen at Grøfte, South-West Zealand. *Journal of Danish Archaeology* 7, 1988.
- ¹⁸ P. O. Nielsen 1984. Flint Axes and Megaliths – the Time and Context of the Early Dolmens in Denmark. In: Burenhult, G. (ed.) *The Archaeology of Carrowmore. Environmental Archaeology and the Megalithic Tradition at Carrowmore, Co. Sligo, Ireland*. Theses and Papers in North-European Archaeology 14.
- ¹⁹ 5.220±70 BP. (Ua-2788). Forskningsingenjör Göran Possnert, Uppsala, tackas för en föredömligt snabb analys av provet.
- ²⁰ D. Livsage 1981. Neolithic Monuments at Lindebjerg, Northern Zealand. *Acta Archaeologica* 51.
- ²¹ J. L. Helgouach. 1983. Les idoles qu'on abat. *Archéologie Armoricaine. Bulletin Société Polymathique du Morbihan* 110.
- ²² B. Jakobsson 1986. The Skogsdala Dolmen. A Long Dolmen beneath a Bronze Age Burial Mound at Skogsdal, South Scania, Sweden. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1985–1986.
- ²³ B. Engström 1927. *Fornlämningar och fynd från förhistorisk tid i Bara Härad*. Bidrag till Bara härads beskrivning 5. Lund.
- ²⁴ Se not 8.
- ²⁵ P. V. Glob 1975. De dødes lange hus. *Skalk* 1975: 6.
- J. Skaarup 1975. *Stengade. Ein langeländischer Wohnplatz mit Hausresten aus der Frühneolithischen Zeit*. Meddelelser fra Langelands Museum. Rudkøbing.
- ²⁶ Se not 9.
- ²⁷ Se not 11.
- ²⁸ Undersökningen har utförts av Mats Regnell från Kvartärgeologiska laboratoriet i Lund som tackas för såväl denna insats som goda råd under utgrävningen.
- ²⁹ Ulf Sandén tackas för att ha gjort artikelförfattaren uppmärksam på denna anläggning.
- ³⁰ N. H. Sjöborg 1822. *Samlingar för Nordens Fornälskare. innehållande Inskrifter, Figurer, Ruiner, Verktyg, Höggar och Stensättningar i Sverige och Norge*. Stockholm.
- ³¹ O. Christoffersson 1918. *Skytts härad*. Kulturhistorisk beskrivning. Trelleborg.
- ³² P. E. Sköld. 1968. *Södersläotts förhistoria*. Lund.
- ³³ Kartan fig. 9 baseras på information sammanställd av Ulf Sandén.

Boskapspest och upproriska bönder.

En studie i boskapspestens härjningar 1767 i Bodarps och Håslövs socknar i Skytts härad, Malmöhus län

Av Elisabeth Reuterswärd

Landsarkivet i Lund

De kriser som utlöstes av de stora epidemierna av pest hos människor – böldpest, lungpest, digerdöden, den svarta döden – har länge intresserat historiker. Epidemier bland tamboskap har däremot nästan helt försummats trots att de alltid utgjort ett svårt gissel inte bara för djuren utan även i hög grad för det samhälle som drabbades.¹ Husdjuren utgjorde bondesamhällets rörliga kapital. Av dem fick man mjölk, kött och hudar samt energi genom deras egenskap av dragdjur. En dödlig epidemi bland boskapen kunde på kort tid rasera enorma värden och försätta hela regioner i svår kris.²

I följande studie ska närmare belysas hur ett utbrott av boskapspest år 1767 hanterades av samhället. Vilken krisberedskap fanns? Hur behandlade man djuren? Hur hanterade myndigheterna situationen? Hur drabbades ägarna till djuren?

Boskapspest

Boskapspest är en ytterst smittsam och i regel dödlig sjukdom, som förorsakas av ett virus inom familjen paramyxovirus.³ Boskapspestvirus är nära släkt med bl.a. mässlings- och valpsjukevirus. Samtliga hör till gruppen morbillivirus. Huvudsakligen angrips nötkreatur men även vattenbufflar, får, getter, vilda idisslare, svin samt kameler. Den betraktas som den mest förhärjande och farligaste av alla smittosamma nötkreaturssjukdomar. Från sin hemort i Asien och Östra Europa har den tidvis sporadiskt dragit västerut. Den tycks ha varit okänd i Europa före 1700-talet. År 1711 spred den sig via de ryska stäpperna, där den var endemisk, till Polen och Ungern varifrån den drabbade Italien, där inom loppet av nio månader över 120 000 nötkreatur avled. Den verkade ha upphört 1714 men återkom med förnyad styrka till Europa 1720. Genom hudar från Danzig infördes den 1721 över de danska öarna till Skåne och Halland, varifrån den spred sig till Småland samt Öster- och Västergötland. I Finland härjade farsoten mycket svårt bl a år 1745, då den

även drabbade södra Sverige hårt. Inte mindre än 200 miljoner nötkreatur beräknas ha dött av den i Europa från och med dess debut 1711 till början av 1800-talet. Enbart i Tyskland dog 30 miljoner.⁴ I Danmark rasade boskapspest oavbrutet från och med 1745 till 1751, och 2 miljoner nötkreatur beräknas ha blivit dess offer enbart där.⁵ I Kristianstads län skördade boskapspesten inte mindre än 12 000 kreatur, och på Söderslätt i Malmöhus län omkom ett nästan lika stort antal år 1763.⁶ Dess förödande effekt ledde till utvecklandet av veterinärvetenskapen och till allt effektivare åtgärder för att hejda dess spridning. I Sverige har sjukdomen inte uppträtt sedan slutet av 1700-talet, och numera förebyggs den med vaccin. Den lyder fortfarande under episootiförordningen.

Det finns gott om beskrivningar av sjukdomens symtom. Den beskrivning som finns i Svensk uppslagsbok sammanfaller med de beskrivningar som kungjordes allmänt under de olika 1700-talsepidemierna.⁷ »Sjukdomssymtomen är hög feber, 41–45 gr C, frossbrytningar och upphörd foderlust. På läpp-,

gom- och tung- samt slidslemhinnan uppstå mindre vita eller grå fläckar uppkomna genom sönderfallet av epitelet, vilka småningom övergå till grynig massa, som faller bort och efterlämnar en högröd såryta. Från kroppsöppningar flyter ett missfärgat, illaluktande slem. På tunnare hudpartier uppstå ofta utslag med skorpbildning. Ett par dagar efter sjukdomens utbrott besväras djuret av kolik med diarré, allmäntillståndet är betydligt nedslätt, muskeldarining och medvetenlöshet inställa sig, och döden följer efter 4–5 dygn. Obduktionen visar förändringar av flertalet av kroppens slemhinnor men i synnerhet löpmagens och tarmkanalens, vilka förete tjocka beläggningar av varblandat slem och därunder talrika blödningar. Tarmens lymfkörtlar är ansvallda och fyllda med en ostartad massa.»

1767 års epidemi

När boskapspesten bröt ut i Bodarps socken i Skytts härad i april 1767, var det alltså ingen okänd farsot som drabbade byn utan det handlade om en känd och fruktad gäst som åter visade sig efter ett kortare tids frånvaro. Den hade senast härjat svårt 1763–1764, och en del fall rapporterades i Skåne även på våren 1766. Vi kan alltså räkna med att det fanns en beredskap för hur man skulle handla när farsoten uppenbarade sig.

Det övergripande ansvaret för länet låg hos landshövdingen, friherre Carl Adlerfelt (född i Stockholm 1719-04-02). Han hade vid 45 års ålder år 1764 utnämnts till landshövding över Malmöhus län. Dessförinnan hade han varit militär. Han var en mycket energisk och drivande person, som med stort intresse tog sig an de problem som fanns i länet. När boskapspesten utbröt satsade han all sin energi på att bekämpa den. Han hade beslutat sig för att pröva en ny och betydligt mer drastisk metod än vad som hittills tillämpats i Sverige.

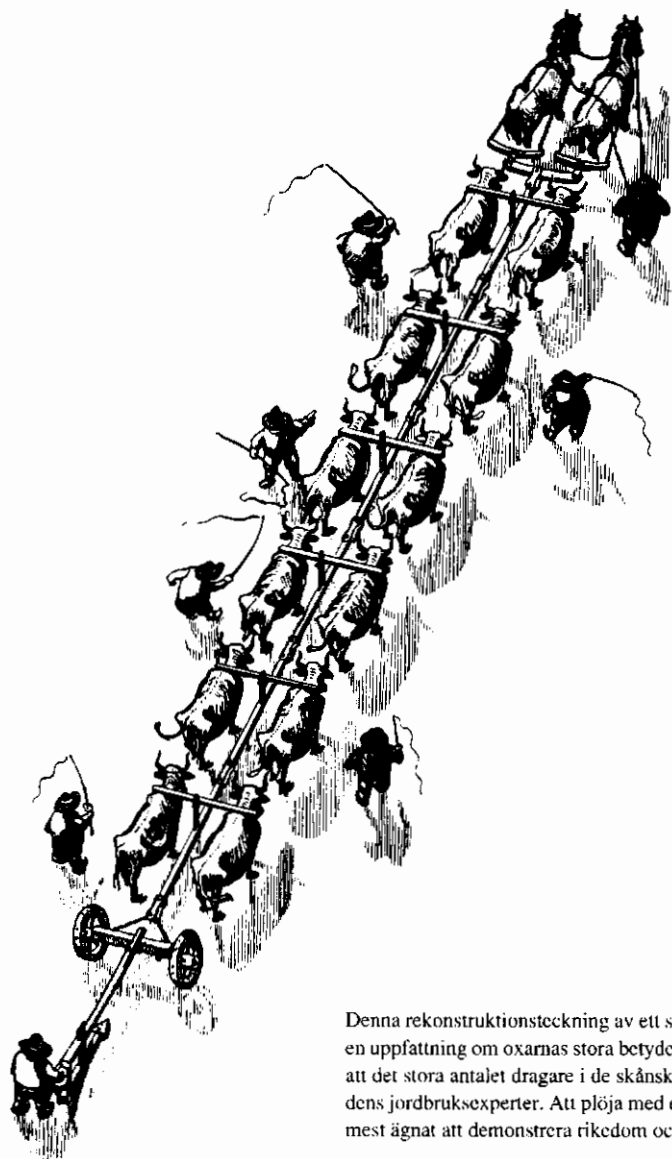
Hans representant i det drabbade fögderiet var kronofogden, Per Frick. Frick var född 1710 som son till skraddaren Andreas Frick och dennes hustru Johanna Finerus. Frick hade tjänstgjort som kronofogde i Frosta och Färs fögderi 1752–1758. År 1758 blev han utnämnd till kronofogde i Oxie, Skytts och Vemmenhögs fögderi av Kammarkollegium, mot den dåvarande landshövdingens vilja. Orsaken framkommer inte i de korta uppgifter om honom som Otto Lindberg redogör för i Landsstaten i Malmöhus och Kristianstads län 1719–1917. Vad som än var orsaken till föregående landshövdingens ovilja, var Frick en erfaren kronofogde när han år 1767 konfronterades med pestepidemin.

Enligt gällande förordningar skulle följande åtgärder vidtagas så snart boskapspest upptäckts:

1. Så snart boskap drabbades av någon ovanlig eller smittsam sjukdom var ägaren skyldig att vid 40 daler silvermynts vite, inom 24 timmar rapportera detta, i stad till magistraten och på landet till kronobefallningsmannen, som i sin tur ofördröjligen måste meddela landshövdingen. Kronobefallningsmannen måste också omedelbart se till att vägar till den smittade orten blev bevakade, så att varken någon hornboskap, får, svin eller hundar tilläts bege sig till eller från platsen. Inte heller tilläts någon människa som ansat sjukt kreatur, fara från den smittade orten, innan dennas kläder blivit väl rökta och vädrade.

2. Allt resande genom smittade orter skulle begränsas. Resande som måste fara genom pestdrabbat område fick särskilda förhållningsorder om hur de skulle förfara med sina hästar.

3. Den boskap som insjuknade måste genast skiljas från friska djur och fick inte vistas utomhus utan måste »inne i rummet fodras, wattnas och ansas af särskilde perso-

Denna rekonstruktionsteckning av ett skånskt plogspann från 1700-talet ger en uppfattning om oxarnas stora betydelse som dragare. Till bilden hör dock att det stora antalet dragare i de skånska plogspannen kritiserades av samtids jordbruksexperter. Att plöja med ett tiotal dragdjur ansågs onödigt och mest ägnat att demonstrera rikedom och status. Ur Kulturens årsbok 1945.

ner, hwilka ej böra nalkas friskt creatur, förrän deras kläder twättade, wid eld rökte och torkade, och i luften wäl wädrade blifwit.»

4. Ingen hornboskap fick föras till marknad och där säljas om djuren kom från områden som låg inom två miles omkrets från den smittade orten. Inga hundar eller katter på den smittade orten fick gå lösa. Påträffades lös

hund eller katt skulle ägaren bötfällas och djuret omedelbart dödas.

5. Djur som dött av sjukdomen skulle tillsammans med hud, klövar och horn nedgrävas på fem alnars djup i marken på plats som kronobefallningsmannen utsett. Om någon inte själv klarade denna nedgrävning, måste han genast underrätta kronobetjanten, som i

sin tur befallde grannarna att vid vite ge erforderlig hjälp. Om fler djur senare drabbades av pest fick inte gamla gravar öppnas, utan nya måste grävas varje gång. Gravarna måste omges med stängsel, så att kreatur inte kunde beta där i framtiden. Djurkropparna fick inte släpas till graven direkt över marken utan på så kallade släpor (slanor), så att kadavret inte kom i direkt kontakt med jord och gröda.

6. Det var totalt förbjudet att föra bort boskap från ett län så länge smittan fanns kvar inom dess gränser. All boskapshandel med angränsande eller mer avlägsna län stoppades. Även handeln i angränsande men friska län påverkades. I sådana län krävdes friskhetsintyg för djur som skulle säljas till andra län. Inom ett smittat län fick ingen flyttning av boskap ske utan Kungl. Maj:ts samtycke. Boskap som erhållit tillstånd att forslas inom ett smittat län skulle efter besiktning särskilt märkas. Ifråga om orter där smitta förekommit fick ingen boskapsförsel ske förrän minst tre månader passerat sedan smittan upphört.

Dessa förskrifter hade först utfärdats i samband med epidemin 1721 och sedan successivt moderniserats under därpå följande farsoter. De skärptes ytterligare under 1760-talet. I England hade emellertid hårdare metoder prövats. Där hade man redan vid 1700-talets början med framgång bekämpat en begynnande epidemi av boskapspest genom systematisk nerslaktning av alla djur, såväl friska som sjuka, inom ett smittat område. Det var den metoden som Adlerfelt nu tänkte pröva i Malmöhus län. Han hade försökt förankra idén hos ständerna i länet vid ett möte i Malmö i mars 1766. Adeln, borgarna och i någon mån prästerna gav honom ett visst stöd men bönderna avvisade förslaget helt och hållet. Adlerfelt vände sig till kungen som godkände det, men inte ville utlova något ekonomiskt stöd. Adlerfelt menade att djurägare måste få ersättning för friska djur som

med den bekämpningsmetoden måste slaktas. Kungens villkor för godkännande var att metoden fick användas inom högst två eller tre socknar. Lyckades inte nerslaktningen där fick endast de vanliga isoleringsåtgärderna användas i fortsättningen.⁸

Den 7 april 1767 rapporterade Per Frick till landshövdingen Carl Adlerfelt att boskapssjukan konstaterats i Bodarps by. Hela byn bestod av 3 1/2 hemman, som beboddes av sju åbor. De första djuren som dog tillhörde Anders Rasmusson och dennes hustru, ett par i 80-årsåldern. Båda var sjuka i april 1767 – hustrun långvarigt och mannen tillfälligt. De höll tyst om de fem djur som dog i fåladan dygnen mellan den 30 mars och 4 april. Det som skett blev känt ändå – kanske genom det tjänstefolk, som fanns på gården och som skötte djuren åt det gamla paret. Den 6 april rapporterade nämligen den lokala uppsyningsmannen Jöns Nilsson det skedda till länsman Grafström, som omedelbart begav sig till Bodarp och sedan rapporterade saken vidare till kronofogde Frick i Trelleborg.

Såväl uppsyningsmannen (en bonde i Bodarp) som de två statstjänstemännen hade helt klart för sig vilka föreskrifter som gällde i ett fall som detta. I sitt första brev till landshövdingen berättade Frick om de åtgärder som vidtagits.

Kronofogden hade omedelbart rekviderat militär bevakning till Anders Rasmussons gård för att förhindra främmande människor från kontakt med den. Han hade också beordrat Rasmusson att gräva ner djuren sex alnar djupt i sädesladan.⁹

Landshövdingen beklagade att Anders Rasmusson förtigigt sjukdomen och konstaterade att man på alla sätt måste se till att den i fortsättningen rapporterades så snabbt som möjligt. »Anders Rasmussons föreburna ursikter till sitt stillatigande kunna icke antagas, utan I bör honom därför till laga ansvar vid nästa ting inställa och befordra honom till det

straff, som Kungl. Maj:ts nådiga kungörelse förmår.»¹⁰

Det fanns inga veterinärer i Sverige vid denna tid, utan landshövdingen fick använda sig av stadsläkaren i Malmö, dr Herbst, som beordrades att snarast resa till Bodarp för att ställa en definitiv diagnos på sjukdomen. Den 9 april konstaterade Herbst att det utan tvekan rörde sig om boskapspest. Han rapporterade att djuren »led av stark mattighet, darningar i kroppen, häftigt durchlopp, var rinnande ur ögon och näsa, ville inte äta och inte heller idissla. Hornen var kalla.» Ett sjukt djur dödades och öppnades. Gallan var stor och tarmarna gangrenade.

Den första och viktigaste åtgärden hade vidtagits redan innan den definitiva diagnosen blivit ställd, nämligen att så långt som möjligt isolera smittan genom att förhindra all kommunikation med omvärlden. Vägspärrar sattes upp vid byns infarter i form av en stång som var ombunden med en viska av halm.¹¹ Det var Haglösa kompani tillhörande Södra Skånska kavalleriregementet under befäl av en komett Birnbaum som ansvarade för avspärrningarna med en styrka bestående av tolv ryttare. Byns invånare försåg officerare och manskap med härbärge, mat och dryck mot betalning. Kronofogden gav manskapet förplägningspenningar enligt 1719 års tågordning, uträknat i proviantpersedlar till åtta öre silvermynt.¹²

Landshövdingen började nu tillämpa den nya bekämpningsmetoden genom att befalla att Anders Rasmussons övriga boskap också måste avlivas, trots att dessa inte stått i samma lada som de sjuka. Detta blev början till en hård konflikt mellan landshövdingen och bönderna.

Det visade sig nämligen att smittan trots de vidtagna åtgärderna spritt sig vidare. Natten till den 21 april insjuknade en ko hos Jöns Nilsson i Bodarp. Jöns Nilsson hade ju i egen-skap av sitt uppsyningsmannaskap, besökt

Anders Rasmusson och dennes djur och förmodligen fört med sig smittan till sina egna djur. Nu var frågan om alla hans övriga friska djur skulle nödslaktas i preventivt syfte. Kronofogde Frick vågade inte själv ta ansvaret för en sådan åtgärd utan bad landshövdingen om besked. Av hans skrivelse framgick att ämnet var livligt diskuterat i Bodarp, där bönderna ansåg att djur som överlevt den förra epidemin, var immuna mot den och borde skonas.

Detta var en utomordentligt känslig fråga, och det framgår av Fricks skrivelser till landshövdingen att han fann det svårt att ta i den. Landshövdingen å sin sida drev en mycket fast linje. Om ett djur insjuknade på en gård skulle även de friska djuren vid en sådan gård avlivas och även de friska djurens kadaver skulle behandlas på samma sätt som de smittade. I detta avseende skilde sig bekämpningen av boskapspest från den som användes vid böld- och lungpest hos människor. Annars var i stort sätt metoderna tämligen likartade.

Den medicinska behandlingen

Dödandet av djuren utfördes i preventivt syfte. Någon verksam kurativ behandling fanns inte vid den tiden. Men man försökte naturligtvis använda alla tänkbara kända medel i hopp om att dessa eventuellt kunde göra nytta. Landshövdingen, Carl Adlerfelt, skrev till en av dåtidens mest kända läkare, professor Nils Rosén (von Rosenstein), den 13 april 1767 och bad denne lämna recept på kurer och preservativer. Recepten kungjordes i alla länets kyrkor. Följande råd gavs:

»1. Att uti fähuset och särdeles över båsen, hänga knippor av rödlökar och även en dylik lök under halsen tradd på en tjock segelgarns tråd, som ymsas ny, var tredje dag eller då den vissnar.

2. Att binda emellan bägge hornen en

knuta, som hänger ned åt pannan, uti denna knuta bör vara vitlök, dyvelsträck och kampher, så att det ständigt gör luktande atmosphere kring kreaturets huvud, varigenom smittan ej så lätt blir susceptibel.¹³

3. Nästan det angelägnaste är, att kreaturen få litet foder, och åtminstone en tredjedel mindre än vanligt: detta foder bör bestå med litet saltlake att kreaturen bliva torstigare än vanligt; men man bör och låta dem dricka mer än vanligt, härigenom hindras fodrets vidbrännande i lappkalunet,¹⁴ och genom det de bliva magrare, gå de lyckligare igenom sjukdomen, som man av både in- och utrikes rön erfarit.

4. Tjänar mycket till smittans undvikande och att de, som sjukna, ej så lätt dö, att de på de friska kreaturen sätta en simme¹⁵ som bör vara av hår, bstrykas med fett, och dragas ett par gånger om dagen; men denna simme bör ej sättas med en syl, som gör ingen nytta, utan genom lappen i bringan bör trådas en glödande jern-ten, tjock som en tjock skrivpenna eller svanpenna, då drager den med force och ger mera materia.»

Fler recept fanns redan i cirkulation från tidigare epidemier. I Önnestads kyrkoarkiv förvarade kyrkoherden en del recept avsedda för sjuka djur: »Uppå tungan av det sjuka kreaturet synes jämte inflammationen mot halsen några små blåsvullna sår vilket så snart det förmärkes, måste tungan stickas med en rasp eller något annat skarpt instrument, på det den uti blåsorna eller såren fördelade varen tillika med blodet måtte utkomma varefter den genom raspandet sårade tungan tvättas väl ren med ättika eller starkt brännvin.» Därefter skulle tungan överstrykas med honung blandat med salt. Det skulle man fortsätta några dagar med varefter honungen kunde ersättas med getmjölk som blandades med salt på samma sätt. »Igenom detta medel kan det sjuka creaturet undfås och de andra bevaras från sjukdomen».¹⁶

Önnestadsprästen hade ytterligare ett recept, som i olika varianter spreds även under 1767: Tag gallan av en ox, slå därpå ett stop starkt brännvin tillika med en handfull salt, ljut det samma i en flaska, som väl tillbindes och nedgräves i jorden, varest det sedan stått i 24 timmar, tages det åter upp igen, och gives det sjuka kreaturet in uti 3:ne portioner, den ena tredjedelen om aftonen, den andra om morgonen, och slutet aftonen därefter. Gallan tages av ett slaktat kreatur och är lika mycket om det varit någon tid sjukt, allenast det icke dött därav. Denna med brännvin beblandade galla kan hålla sig i 6 à 8 veckor, men ej längre.

Till de recept som kungjordes i kyrkorna hörde naturligtvis även åderlåtning – det traditionella botemedlet för de flesta sjukdommar hos människan. Det gällde att befria djuret från det redan fördärvade tjocka blodet, som det uttrycktes i en kungörelse utfärdad av Kungl. Maj:t den 23 mars 1750. Återlåtningen gjordes på båda sidor av djurets hals samt under dess tunga. Det rekommenderades att fullvuxet djur borde tappas på minst 8 deciliter (1 1/2 pint) blod. Om ingen förbättring märktes efter en dag skulle man upprepa förfarandet ytterligare ett par dagar i följd.

Det måste ha krävts en oerhörd konstitution av ett djur om det förmådde överleva såväl sjukdomen som behandlingen!

Kronofogdens vedermödor

Frick noterade alltid klockslaget då han mottog brev från landshövdingen. Detta var viktigt för såväl honom själv som landshövdingen, eftersom det därmed kunde bevisas när han mottagit en order. Han erhöll svar på sin skrivelse av den 21 april, då han begärde besked angående fortsatt nedslaktning av friska djur vid smittade gårdar. Svaret från landshövdingen nådde fram kl 05.00 den 22 april – med besked att alla djur utan åtskillnad skulle dödas hos Jöns Nilsson. Frick vågade emellertid ändå inte verkställa ordern

utan valde att invänta den tillkallade läkarens ankomst. Läkaren skulle skriva intyg på att boskapspest fanns på platsen. Någon läkare kom dock inte den dagen. Länsmannen, som hade beordrats dit för att bistå läkaren, reste därför till Trelleborg för att rapportera om läkarens uteblivande till Frick, som emellertid beordrade honom att genast återvända till Bodarp. När han kom fram till Bodarp hade läkaren, det vill säga fältskären Vesterberg från Malmö i sällskap med landsgevaldigern Sjöberg redan varit där och låtit avliva Jöns Nilssons sjuka ko för närmare undersökning. Vesterberg sade sig inte kunna ställa någon säker diagnos trots obduktionen. I det läget ville Frick inte ge order om dödande av resten av djuren utan »får underställas allerödmjukast», om han inte kunde få ytterligare avvakta om flera fall skulle inträffa i byn eller någon annanstans. Min gissning är att såväl fältskären som Grafström och Frick var utsatta för utomordentligt hårda påtryckningar av ordsbefolkningen, som riskerade stora förluster genom nödslakten - ifall den var obefogad. De reagerade alltså på samma sätt som den gamle Anders Rasmusson, som i det längsta hade vägrat att tro att hans djur blivit offer för boskapspesten.

Ett par dagar senare kom beskedet att boskap hade insjuknat i Norra Håslöv. Den 28 april undersöktes två döda kalvar av en läkare i närvaro av såväl landsgevaldigern, kompanibefälhavaren som församlingens kyrkoherde, prosten Hegardh. Läkaren Dr Beijer ansåg att kalvarnas symtom var av samma slag som påträffats vid den förra epidemin av boskapspest. Hos den drabbade bonden på Håslöv nr 8 fanns fler sjuka djur, men man hade inte låtit döda dessa, trots landshövdingens befallning att alla djur på smittdrabbad gård skulle avlivas. Läkaren hade vägrat lämna skriftligt intyg om boskapspest till länsman med motivering att han först ämnade rapportera till landshövdingen. Läkaren visade

sig alltså vara lojal mot bönderna snarare än mot landshövdingen. Frick fann sig ännu en gång klämd mellan landshövdingen och bönderna. I sin osäkerhet valde kronofogden att avvakta landshövdingens vidare order.

Ordern om dödande kom, och Frick måste se till att den verkställdes. I en utförlig rapport daterad den 27 maj berättade han för landshövdingen om händelseförloppet. Det råder inget tvivel om att han haft ett fruktansvärt tungt uppdrag.

En slaktare från Malmö hämtades till de berörda gårdarna där han gjorde en bedömning av djurens värde. Värderingsinstrumentet skickades in till länsstyrelsen som senare betalade varje djurs ägare det utsatta beloppet i ersättning för deras förlust av nödslaktade till synes friska djur.

Därefter vidtog den stora slakten i Håslöv. Alla boskapsdjur, såväl sjuka som friska döddes, liksom alla får, lamm, baggar samt svin. Av tabellen (s. 28) framgår att det rörde sig om totalt 651 djur. Dessutom döddes alla hundar och katter. Alla dessa djur hade placerats i sex alnar djupa gravar tillsammans med all gödsel som funnits i de ladugårdar de vistats i. Gravarna hade sedan igenkastats.

I alla byggnader där djuren vistats hade lerväggarna slagits ut så att väder och vind skulle få fritt spel i minst två månaders tid. Först där efter fick de åter muras upp.

Alla gödselstackar omkastades så att de skulle brinna ordentligt och detta skulle noga övervakas. Allt foder som legat på skullen över hus eller nära intill platser där sjuka djur stått hade eldats upp.

Alla bönder i de drabbade byarna hade strängt förbjudits att inom kortare tid än två månader, beräknat från och med den tid då smittan helt hade upphört, att åter skaffa sig nya djur som ersättning för dem de förlorat.

Hästarna hade emellertid skonats vid massslakten, eftersom de inte berördes av smittan, och man utgick från att det var möj-

Förteckning över boskapsdjur som nödslaktades i Håslövs socken i maj 1767

Fastighetens nr, åbons namn	Oxar	Kor	Kalvar	Baggar	Tackor	Galtar	Suggor	Ungsvin	Totalt värde
1 & 11 Frans Larsson	4	4	2	2	24	7	22	7	716:16
2. Truls Pärsson	—	4	3	1	20	—	5	8	405:00
3. Christen Andersson	2	1	3	2	19	11	4	7	396:00
4. Pär Svensson	2	3	—	1	19	13	2	1	478:00
5. Sven Pärsson	1	2	3	1	17	4	2	12	371:00
6. Anders Christofferson	2	3	3	1	9	10	3	8	381:00
6. Lars Nilsson	—	2	1	—	3	1	2	—	104:00
7 & 12. Jöran Trulsson	2	5	2	2	13	5	7	4	505:00
8. Jeppe Olsson	—	2	2	1	3	—	4	4	153:00
9. Pär Sifwersson	—	1	1	1	7	2	1	3	150:00
10. Nils Jönsson	3	3	2	1	12	—	10	5	456:24
13. Nils Christensson	2	3	—	—	8	4	3	8	290:00
16. Måns Svensson	2	1	1	2	16	—	4	16	346:00
17. Pär Andersson	6	8	3	2	27	8	3	11	847:00
18. Christen Hansson	6	1	—	1	22	2	15	22	615:08
Gatuhusman Anders Olsson	—	—	—	—	3	—	1	—	37:00
nr 19, Gatuhus, hustru Giesa	—	—	—	—	4	—	—	—	23:00
Gatuhus, ryttaren Boström	—	—	—	—	3	—	—	—	27:00
Gatuhus, skomakare Sven Petterson	—	—	—	—	3	—	—	2	31:00
Gatuhus Ola Andersson	—	—	—	—	7	—	—	—	64:00
Gatuhus Erik Hansson	—	1	—	—	3	—	3	4	85:00
Gatuhus Jöran Hansson	—	—	—	—	5	—	—	—	47:00
Gatuhus Måns Jeppasson	—	—	—	—	2	—	—	2	18:00
Summa djur	33	44	26	18	249	67	91	124	6556:16

ligt att kontrollera att djuren inte förde smittan vidare via hovar etc. Hästarna fick emellertid inte släppas ut på bete utan måste fodras inomhus. Detta vållade inget problem ifråga om de hästar som användes till avel, men ifråga om föl och unghästar kom ordern för sent. De hade släppts ut på bete redan långt innan boskapssjukan visat sig i dessa byar och hade inte varit intagna inomhus sedan dess. Det fanns ingen praktisk möjlighet att stalla dem nu, eftersom det inte fanns något foder kvar, bortsett från litet uttorkad halm. Dessa djur skulle svälta ihjäl om de tvingades vara inne. Byborna undrade om de inte istället skulle få låta sina föl och unghästar beta på en betesmark, den så kallade Sanden som Håslöv hade i samfällighet med Rängs byar, samt Ljungen, som de hade i samfällighet med Stora Hammars by. Detta skulle kunna göras om Rängs och Stora Hammars byar kunde

åläggas att hålla sina djur borta från dessa marker tills vidare.

Vidare hade Frick ordnat så, att åborna i Håslöv fick hjälp med bak, brygg och kokning, ty han kunde konstatera att ortens allmoges inte hade någon annan tillgång till eldbrand än det foder de hade tvingats elda upp på grund av smittan.¹⁷

Alla hus i byarna hade blivit rökta med »tjenligt rökverk» flera gånger i veckan under överinseende av såväl den militära vaktstyrkan som kronobetjäningen. Frick hade liksom kronolänsman och två nämndemän, som också närvarit vid storslakten, haft med sig särskilda kläder för själva slakten. Dessa hade sedan lämnats kvar. Det ombyte av kläder de medfört för att ta på sig när de for därifrån igen, hade de låtit röka och vädra för att förhindra att smittan skulle föras vidare genom dem.

Bönders motstånd

Verkställandet av masslakten hade mött hårt motstånd från en del av djurens ägare. Kronofogde Frick beskrev händelseförloppet för landshövdingen, och det är alltså hans bild som här återges. Fricks brev innehåller förståelse för de drabbade bönderna. Han förklarar att deras vägran att lyda order berodde på »den enfaldiga allmogens mindre begrepp», vilket bör tolkas som okunnighet. Bönderna kunde inte förstå varför en så drastisk åtgärd krävdes, trots att han för dem upprepade gånger »ljudeligen uppläst» landshövdingens befallningar och konungens förordnaden i ämnet.

Det mest hårdnackade motståndet kom från kronorusthållshemmansåborna Frans Larsson på Norra Håslöv nr 1 och Sone Pärsson på Norra Håslöv nr 2. De hade redan från början, så snart de hörde talas om att djuren skulle hämtas till slakt och gropar skulle grävas till deras gravar, vägrat att lyda order. Deras motstånd var av en så allvarlig art, att landshövdingen begärde att de skulle åtalas vid Skytts häradsrätt, vilket skedde den 27 oktober 1767. Frans Larsson var en av de största djurägarna i byn. Vid värderingen hade hans djur uppskattats till ett värde av 716 riksdaler och 16 skilling. Han ägde 4 oxar 4 kor, 2 kalvar, 2 baggar, 24 tackor, 7 galtar, 22 suggor och 7 svin, som alltså alla skulle dödas och grävas ner. Förhandlingarna vid tinget klargjorde ytterligare händelseförloppet under de två dagar nödslakten pågick.

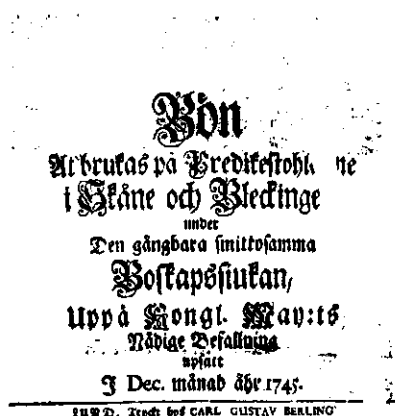
Den 28 maj hade alla Norra Håslövs byamän sammankallats av Per Frick. Inledningsvis läste länsmannen Grafström upp ett utdrag av Konungens skrivelse vari denne hade godkänt ordern att alla nämnda bys kreatur skulle dödas, och dessa därför genast hämtas hem från betesmarkerna. Alla i byn fogade sig i dessa order utom Frans Larsson, som »med arg uppsyn» försökte få dem att göra uppror. Han höll ett brandtal vari han förklarade att

om myndigheterna skulle »beröva dem av deras kreatur på ett sådant sätt, vore det bättre att de alla tog med sig sina hustrur och barn och lämnade allt de ägde och hade, gård och egendom, och vandrade uppåt landet istället». Ingen av de andra utom Sone Pärsson vågade trotsa befallningarna. Frans Larsson och Sone Pärsson stod emellertid på sig. Deras gårdar blev de sista som kronobetjäningen tog itu med. När deras tur kom vägrade de vara behjäpliga och hade svarat »argt och trotsigt det intet kreatur hos dem skulle dödas, före än befallningsmannen lade pengarna därför på bordet». Frick hade försökt lugna ned dem. Enligt vittnena vid tinget hade han med största saktmodighet förklarat att det var omöjligt för honom att ha så mycket pengar med sig och dessutom kunde inte kronan vara skyldig att utbetala pengarna innan den ens haft tillfälle att ta emot värderingsinstrumentet (värderingen hade skett samma dag). Vad än han och andra sade till de två upproriska, så var det utan verkan. De höll fast vid sin linje att de inte var skyldiga kronan något så länge de inte först fick betalt för det. Ordväxlingen blev allt grövre. Frans Larsson och Sone Pärsson tog till skymfliga och föraktliga utlåtelse mot kronofogden »det de väl visste hurdan Befallningsmannen var, samt de ej behövde krusa för honom.»

Det hela slutade med att kronofogden fick leja andra personer i byn att döda dessa två åbors djur ty de vägrade att göra det själva eller att tillåta sitt eget tjänstefolk att göra det. För Frans Larssons och Sone Pärssons del slutade det hela med att de dömdes betala 20 daler vardera för sidovördnad av kronans befallningshavande samt 5 daler var för svordom. Beloppen kan ses i relation till värdet av en oxe, som var 40 riksdaler.

En förlorad kamp

Trots nödslakten, trots avspärmingarna, trots den förebyggande medicinska behandlingen

SÖNNE, rättfärdige Gud, tu som til andra straff och Land-plågor, hwarmed tu fordom hemfötte tit Folck Judarna, låt också deras Boskap dö af pestilentie, tu äst ännu, och bliv i ewighet, den samma henge Guden, hwilkom et ogudaktigt wäsende intet behagar: wj hafwe retat

Titelblad och första sida till en bön, som Kungl. Maj:t anbefalldes till allmänt bruk i kyrkorna i Skåne och Blekinge under 1740-talets boskapspestepedemi. Längre fram i texten lyder bönen så här: »Wj wete ingen annan orsak härtil, än at det är vår onskos skull, at wj så plågade warda, och vår olydnos, at wi så näpste warda. Nu, wj bekiänne för dig våra synder, och neka icke våra misgjeringar: men, fromme Fader! tu som straffar, och kan allena lisa, se till vår jemmer och elende, och förbarma dig öfwer oss, som äro tit Folck och fosterfår. Helt tina wredes hand tilbakars, och lät det, som qwart blifwit af vår Boskap, få lefwa, oss til födo, at landet ey må blifwa öde ...»

spred sig epidemin vidare. Man kan följa förloppet i länsstyrelsens diarium över skrivelser till Kungl. Maj:t. Smittan i Bodarp rapporterades den 10 april, den 24 april rapporterades den ha nått Södra Håslöv, den 23 maj Norra Håslöv (i samma församling), den 11 juli Hököpinge, Eskilstorp och Lilla Hammar. Därifrån spred sig epidemin vidare. Länsstyrelsen krävde varje vecka in rapporter från samtliga kronofogdar angående smittans spridning. Så gott som hela länet drabbades av epidemin.

När epidemin väl spritt sig i i fler än två församlingar var landshövdingen tvungen att ge upp sin bekämpningsmetod. Experimentet hade misslyckats. Adlerfelt skrev till kungen om vad han själv ansåg vara orsaken till detta. Hans argument var följande:

1. Lantmännen hade skuld i det de inte grävde ordentliga brunnar där rinnande vatten

saknades. Djuren tvingades nöja sig med vattenpölar som sommartid var stinkande och ohälsosamma.

2. Slättbönderna odlade mer säd än de hade hus till. Säden lades i hus där boskap annars skulle stå. Boskapen fick gå utomhus ända tills säden blivit tröskad vilket inte skedde förrän framåt jul. Djuren tvingades ständigt gå ute i blåst, väta och frost och blev därmed mottagliga för sjukdom.

3. Länet var på grund av sitt geografiska läge utsatt för smitta från utlandet. Om det skulle kunna skyddas krävdes en ständig patrullering längs den 15 mil långa kusten mellan Kullens Fyr och Trelleborg. Det skulle behövas en ryttmästare, sex subalterner, sex underofficerare och 150 beridna ryttare åt gången.

4. Bekämpningen av smittan hade enligt landshövdingen ytterligare försvårats av att

bönderna inte trodde på smitta. De trodde på Guds vilja, det vill säga predestination. Vissa kreatur skulle på förhand vara dömda att dö. »De tror att det är en synd att genom vilja och förnuft försöka hindra vad som ändå måste ske».

5. Bönderna teg därför i det längsta med att rapportera om sjukdomen. Men enligt landshövdingen teg de också för att därmed undvika att sättas under militär vakthållning. Avspärningen upplevdes som besvärlig på alla sätt. Enligt landshövdingen försökte bönderna också hinna smuggla ut sina friska djur till andra byar innan isolering blivit beordrad. De hoppades därmed kunna rädda livet på djuren.

Sammanfattning

Epidemin skördade minst 10 000 kreaturs liv enbart i Malmöhus län och orsakade såväl samhället som enskilda mycket stora förluster. I byar som drabbats påverkades även det följande årets skörd eftersom de inte kunde bruka sina åkrar utan djur. Det tog också tid att åter bygga upp nya besättningar av nötkreatur.

Landshövdingen måste ha uppfattat den förlorade kampen mot boskapspesten som ett personligt nederlag. Han hade trott att effektiv avspärning i kombination med nödslakt av alla djur inom ett begränsat område skulle stoppa spridningen och därför trots invånarnas motstånd vågat satsa både länsstyrelsens pengar och den egna prestige på den politiken. 1767 års epidemi kostade länet 44 240 daler. Han avled själv ett år senare, endast 50 år gammal.

Böndernas motstånd mot landshövdingens åtgärder var starkt. De vågade göra både öppet och passivt motstånd i ett läge där stora värden stod på spel. Man kan tolka det som att staten gjort intrång på områden där den enligt gällande konvention inte hade någon rätt att bestämma. Det förklarar kanske också varför kronofogden gick med på böndernas förhål-

ningsmetoder och att även läkarna föll undan för bönderna.

Slutligen kan nämnas att den först drabbade, den 80-årige Anders Rasmusson i Bodarp, blev tillsammans med sin hustru ställd inför rätta för brott mot förordningen angående boskapssjuka. De fick böta 80 daler (40 daler var). När Anders Rasmusson dog ett par år senare visade hans bouppteckning att hans ekonomi var återställd och boskapsbeståndet lika stort som före katastrofen. Bodarps och Håslövs socknar klarade sig någorlunda ekonomiskt tack vare den ersättning som länsstyrelsen betalade. Övriga drabbade socknar fick emellertid ingen ersättning för sina förluster.

Noter

¹ Till undantagen hör C. G. Weibull, som har gjort en utmärkt studie över boskapspesten i sin bok *Skånska jordbrukets historia* intill 1800-talets början (Lund 1923). Historikern Harald Gustafsson har i sin avhandling *Mellan kung och allmog – ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-talets Island* (Stockholm, 1985), gjort en intressant studie av hur fårskabb hanterades politiskt på Island på 1760-talet.

² Nutida svensk veterinärmedicinsk litteratur ägnar inte heller boskapspest någon större uppmärksamhet i och med att sjukdomen inte förekommit i landet sedan närmare 200 år. Däremot får den ett betydande utrymme i en del av den internationella veterinärmedicinska litteraturen.

³ *Pestis bovina*. Även känt som Rinderpest.

⁴ Ernst Schoug, *Översigt af svenska veterinärväsendets historia*. Lund, 1899, s 10.

⁵ V. E. Maar, *Det danske landbrugshistorie*. Köpenhamn 1912, s 62.

⁶ Ernst Schoug, *op.cit.* ovan.

⁷ I regel utnyttjade statsmakterna en beskrivning som utarbetats i Preussen 1748. Den kungjordes från predikstolarna varje gång någon region hotades av boskapspest.

⁸ Adolph Fredriks brev till Adlerfelt, daterat 10 april 1766, Malmöhus läns landskansli (LLA), D1a:50, pag 12.

⁹ Brev daterat den 7 april 1767 från kronofogden Peter Frick i Oxie Skytts och Vemmenhögs fögderi, Malmöhus läns landskansli, brev nr 2425.(LLA).

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ En beskrivning av hur en avspärning uppsatt på grund av smitta skulle se ut finns i Malmöhus länskungörelse utfärdad den 15 oktober 1767.

¹² Detta accepterades inte av befälet som hävdade att

manskapet hade fått 10 öre silvermynt per man förra gången de tjänstgjorde som vakter när boskapssjukan härjade.

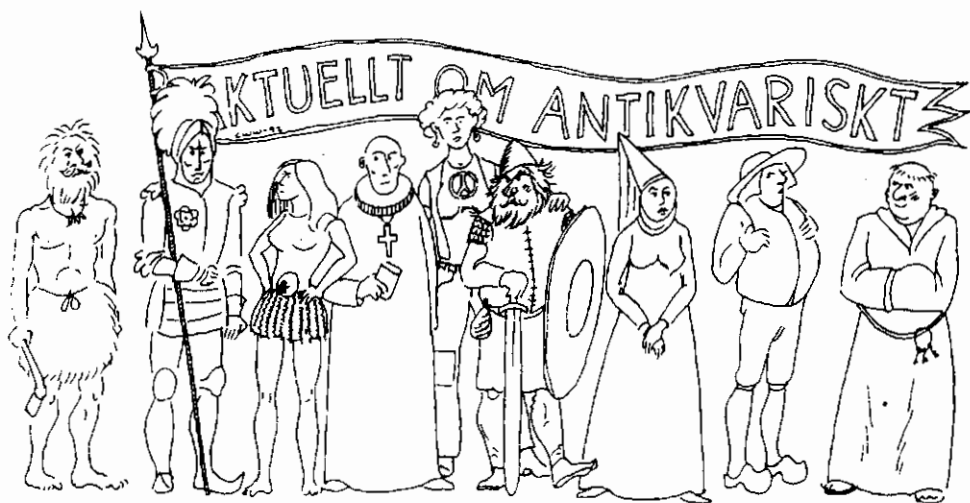
¹³ Man trodde att dessa starkt luktande ämnen fungerande som en slags spärr mot smittan i den luft som omgav djuren.

¹⁴ Jag har inte lyckats klarlägga exakt vad »lappkalunet» är. Lapp kan tolkas som en äldre benämning på djurets bringa. Kalun var en beteckning för inälvor på slaktdjur. Lappkalunet bör ha varit någon del av det invecklade matsmältningssystemet hos nötboskap, kanske vommen.

¹⁵ Enligt SAOB är en simme det samma som en hank, ett rep eller ett snöre.

¹⁶ Önnestad församlings kyrkobok 1731-1752 C:2, LLA.

¹⁷ Kronofogdens anmärkning bör tolkas som att bönderna i brist på ved brukat använda gammal halm som bränsle.

Arkeologiska undersökningar i Åhus 1994

Under våren 1994 påbörjades ett större arkeologiskt projekt i Åhus, eftersom Vin & Sprits Åhusfabrik ska expandera. Fabriken ligger i östra delen av Åhus medeltida stadsområde, fornlämning nr 72 i Åhus socken. Tre olika ytor berörs av den aktuella exploateringen. Sammanlagt rör det sig om ca 4000 kvm. Två av dessa ytor beräknas vara undersökta i slutet av november i år. Den tredje och sista ytan skall förmodligen undersökas säsongen 1995.

I Åhus har tidigare inte gjorts någon till ytan så omfattande arkeologisk undersökning. Förväntningarna var stora, när undersökningarna inleddes i april 1994, och de arkeologiska förutsättningarna föreföll mycket goda. Resultat från mindre undersökningar i närområdet antydde att lämningar från vikingatid och medeltid kunde förväntas i det aktuella området.

Några keramikskärvor av äldre svartgods typ antydde, att det kanske fanns bebyggelse-lämningar från vikingatid/tidig medeltid. Enstaka lerbottnar (lerklädda gropar knutna till sillfiske) var dokumenterade i närområdet och visade, att även lämningar från 1100-tal möjligen kunde förekomma i undersökningsområdet. En tidigare delvis undersökt ben/

horn-hantverkslokal, preliminärt daterad till 1300-tal, kunde förväntas undersökas och begränsas i yta. En stadsvall med vallgrav, sannolikt anlagd i 1300-talets andra hälft, skulle också beröras av 1994 års undersökning.

Preliminärt gav undersökningar ett varierat och ibland oväntat resultat. Negativt var, att åtskilliga ingrepp gjorts i kulturlager på platsen de sista tjugo åren utan arkeologisk dokumentation. Positivt var att de kulturlager som bevarats innehöll rikligt med ny information om Åhus tidiga historia.

Enstaka flintföremål visade att området tagits i bruk tidigt. Plogspår under högmedeltida kulturlager pekade på att området delvis nyttjats som åker under tiden före mitten av 1200-talet. Fynd av enstaka, vikingatida föremål och äldre svartgods keramik bör kunna sättas i samband med plogspåren. Dock har hittills inga övriga konstruktioner dokumenterats från vikingatid och tidig medeltid och några säkra lerbottnar har inte påträffats. Troligen ligger undersökningsområdet för långt norrut för denna fyndkategori.

Under 12–1300-tal växte en medeltida stadsstruktur fram. Flera olika bebyggelsegrupperingar har dokumenterats från den tiden. Ovannämnda ben- och hornverkstad

med tillhörande bebyggelse har dokumenterats liksom flera andra huslämningar och bebyggelseanknutna konstruktioner. Troligen var en mindre byggnadslämning rester av en smedja. Från denna period finns ett stort myntmaterial, ca 140 mynt.

Under 1300-talets andra hälft anlades stadsvallen med tillhörande vallgrav. Uppförandet av vallen kommer att bättra tidsbestämmas då viktiga myntfynd analyserats. Några bebyggelselämningar från senmedeltid har hittills inte påträffats. En anledning kan vara att en omstrukturering av bebyggelsemönstret knutet till vallbyggandet skett under senmedeltid. För detta talar att vallgraven skar av högmedeltida bebyggelse. Sannolikt koncentrerades bebyggelse under denna period till torget.

Den undersökningsmetodik som använts är avancerad och ställer höga krav på personalen. Den är hämtad från England och kallas »single context». Det innebär att varje kul-

turlagerbildning dokumenteras och grävs för sig i kronologisk ordning. Således grävs yngsta lagret på platsen först och sedan arbetar arkeologerna sig successivt nedåt och bakåt i historien. Den stora fyndmängd, som plockas upp tvättas och dataregistreras, packas direkt i fält. Som mest var elva arkeologer verksamma under säsongen 1994. Varje arkeolog dokumenterade, undersökte och forslade bort 0,5 kubikmeter kulturlager varje dag. Det var alltså ett stort flöde av dokumentationsmaterial i form av fynd och ritningar som dagligen togs omhand.

Bearbetningen av fynden och nya utgrävningar fortsätter under 1995–96 och vi kommer att veta betydligt mer om Åhus medeltida historia, både ur lokalt perspektiv och insatt i ett större sammanhang, tack vare utgrävningar i kv Spritan.

Karl-Magnus Lennorp
Utgrävningsledare

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR).

Brev och manus till redaktionen adresseras till redaktören, arkivarie Bengt Danielson, Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 1994, 100 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos skattmästaren, arkivarie Göran Larsson, Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, ordf., landsarkivarie Anna-Christina Ulfspärre, Lund, v.ordf., arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, sekr., arkivarie Anders Persson, S. Sandby, v.sekr., arkivarie Göran Larsson, Lund, skattmästare, samt professor Hans Andersson, Lund, professor Björn Berglund, Lund, arkivarie Bengt Danielson, Lund, docent Siegrun Fernlund, Asmundtorp, högskolelektor Gert Jęppsson, Lund, docent Hjärdis Kristenson, Lund, professor Lars Larsson, V. Nöbbelev, docent Nils Lewan, Lund, länsmuseumchef Monika Minnhagen-Alvsten, Kristianstad, länsmuseumchef Bengt-Arne Person, Varberg, länsantikvarie Björn Petersen, Halmstad, docent Anders Salomonsson, Lund, docent Sten Skansjö, Lund, länsantikvarie Leif Stenholm, Karlskrona, professor Sven Tägil, Lund, Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Göteborg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE

UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA

OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING

OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

Evald Gustafsson in memoriam

1

LARS LARSSON Jättegraven. Sveriges äldsta monumentala
gravanläggning?

4

ELISABETH REUTERSWÄRD Boskapspest och upproriska bönder

19

Aktuellt om antikvariskt

Arkeologiska undersökningar i Åhus 1994

31

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-runa – i
runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i
Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm.